

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

Шевченко Л. А.

**Методичні рекомендації
до семінарських занять з дисципліни
«Верховенство права» для здобувачів другого
(магістерського) рівня вищої освіти
спеціальності 081 Право**

Харків – 2023

УДК 34.037

Укладач: Шевченко Л. А. – доцент кафедри державно-правових дисциплін, кримінального права і процесу Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, кандидат юридичних наук, доцент.

Рецензенти:

Васильєв С. В. – завідувач кафедри господарсько-правових дисциплін та економічної безпеки Донецького державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент;

Марченко В. В. – професор кафедри державно-правових дисциплін, кримінального права і процесу Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, доктор юридичних наук, професор.

Методичні рекомендації до семінарських занять з дисципліни «Верховенство права» для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності 081 Право. Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2023. 80 с.

Затверджено редакційно-видавничою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди
Протокол № 6 від 21.06.2023

Видано за рахунок укладача

© Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
© Шевченко Л. А.

Зміст

Вступ	4
1. Методика проведення семінарських занять	6
2. Підготовка до семінарських занять	10
2.1. Доповідь (повідомлення)	10
2.2. Конспектування	11
2.3. Реферування	12
2.4. Написання есе	17
3. Підготовка до виступу	18
4. Візуальний супровід виступу	22
5. Програма навчальної дисципліни	25
6. Структура курсу	30
7. Методичні рекомендації до семінарських занять	32
Модуль 1. Верховенство права: від ідеї до доктрини	32
Модуль 2. Принцип верховенства права та його реалізація	52

Вступ

Конституція України (ст. 8) проголошує принцип верховенства права визначальним у захисті конституційних прав і свобод людини і громадянина. Верховенство права, призначенням якого є реалізація фундаментальної моральної норми – справедливості, посідає провідне місце в системі конституційних засад. Принцип передбачає побудову державного ладу на ґрунті обов'язкового дотримання, органами державної влади, судочинства, місцевого самоврядування, їх посадовими особами, законотворцями справедливих, обґрунтованих рішень у будь-якій ситуації, незважаючи на силу зовнішніх впливів, які провокують здійснення протилежного. Принцип верховенства права є основним як у законотворчій, так і у правозастосовній практиці, визначальним у внутрішньодержавному праві й у всіх сферах правовідносин.

Вивчення навчальної дисципліни «Верховенство права» саме здобувачами другого (магістерського) рівня вищої освіти за спеціальністю 081 «Право» пояснюється об'єктивною складністю змістового наповнення курсу та володіння магістрантами необхідною теоретичною та практичною підготовкою для дослідження та обговорення питань верховенства права. Призначенням цієї навчальної дисципліни є формування бачення верховенства права в широкому контексті функціонування сучасних правових і політичних систем, а не як ізольованого теоретичного феномену, доведення до здобувачів освіти сутності та змісту доктрини і принципу верховенства права в контексті подолання етатистської трактовки права, формування необхідних особистісних якостей правників, покликаних реалізувати верховенство права задля захисту прав і свобод людей.

Метою викладання навчальної дисципліни «Верховенство права» є сприяння розвитку сучасної неопозитивної правосвідомості майбутніх правників, що базується на осмисленні права не тільки і не стільки як інструменту державної політики, а як духовного феномену, що ґрунтується на виробленій століттями системі загальнолюдських цінностей, і саме ці цінності утворює як антипод свавілля, зокрема з боку держави, її органів та посадових осіб.

Основні завдання: ознайомлення здобувачів освіти з історичними витоками ідей верховенства права та їх еволюцією до концепцій Нового часу як ідейної основи виникнення доктрини верховенства права; з'ясування змісту німецької доктрини правової держави, англійської доктрини верховенства права та суміжних із ними доктрин; аналіз причин суперечностей тлумачення доктрини верховенства права крізь призму категорії «праворозуміння» як зовнішнього виразу різних її типів; розгляд змісту принципу верховенства права за нормативними актами Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи, Європейського Союзу та рішеннями Європейського суду з прав людини; ознайомлення з новітніми загрозами принципу верховенства права під впливом глобалізації; навчання здобувачів освіти самостійному аналізу стану реалізації принципу верховенства права в міжнародному та національному праві; формування активної громадянської позиції кваліфікованого борця за реалізацію принципу верховенства права задля захисту основоположних прав і свобод людини.

У результаті опанування змісту навчальної дисципліни здобувачі мають досягнути таких програмових результатів навчання:

– проводити збір, інтегрований аналіз та узагальнення матеріалів з різних джерел, включаючи наукову та професійну літературу, бази даних, цифрові, статистичні, тестові та інші, та перевіряти їх на достовірність, використовуючи сучасні методи дослідження;

– здійснювати презентацію свого дослідження з правової теми, застосовуючи першоджерела та прийоми правової інтерпретації складних комплексних проблем, що постають з цього дослідження, аргументувати висновки;

– обґрунтовано формулювати свою правову позицію, вміти опонувати, оцінювати докази та наводити переконливі аргументи;

– дискутувати зі складних правових проблем, пропонувати і обґрунтовувати варіанти їх розв'язання.

Ключова роль у забезпеченні програмових результатів навчання при вивченні курсу належить семінарським заняттям.

1. Методика проведення семінарських занять

У ст. 50 Закону України «Про вищу освіту» семінарське заняття виділяється як один з основних видів навчальних занять. Як зазначено у ст. 1 п. 5 Закону, «Вища освіта є сукупністю систематизованих знань, умінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, інших компетентностей...». Розвитку перелічених показників, що характеризують вищу освіту, істотно сприяє активна участь здобувачів освіти у семінарських заняттях, під час яких відбувається опанування мистецтва усного і писемного мовлення, в ході дискусії та обговорення формуються погляди та переконання особистості, поглиблюються та удосконалюються знання, необхідні як для подальшої професійної діяльності, так і для розширення загального кругозору, зміцнюється інтерес до наукових досліджень та ін.

Семінар є особливим видом навчальних занять, сутність якого полягає в самостійному вивченні здобувачами освіти окремих питань і тем лекційного курсу з подальшим їх обговоренням, можливим оформленням навчального матеріалу у вигляді рефератів, доповідей, повідомлень, есе тощо.

Семінарські заняття отримали свою назву від латинського слова «seminarium», що означає розсадник. Такі заняття проводилися в давньогрецьких і римських школах як поєднання диспутів, повідомлень учасників, коментарів та висновків організаторів. У сучасній вищій школі призначенням семінарів є поглиблене вивчення навчальної дисципліни.

Основними дидактичними **цілями** їх проведення є: створення педагогічних умов для поглиблення і закріплення знань, набутих під час лекцій та у процесі вивчення навчальної інформації, що виноситься на самостійне опрацювання; стимулювання здобувачів освіти до колективного (групового) творчого обговорення найбільш складних питань навчальної дисципліни; розвиток пізнавальних процесів особистості, які сприяють формуванню умінь і навичок здійснення різних видів майбутньої професійної діяльності.

До **завдань** семінарських занять відносять:

– поглиблення, розширення та систематизація знань здобувачів освіти з навчальної дисципліни;

- формування вміння постановки і вирішення інтелектуальних завдань і проблем;
- удосконалення здібностей здобувачів освіти з аргументації власної точки зору, доведення чи спростування суджень та ін.;
- демонстрація здобувачами освіти рівня теоретичної підготовки;
- формування навичок самостійної роботи з інформаційними джерелами.

Реалізуючи поставлені цілі та виконуючи визначені завдання, семінарські заняття виконують такі основні **функції**: освітню (поглиблення, конкретизація, узагальнення знань, засвоєних під час лекційних занять та у процесі самостійної підготовки до семінару), розвивальну (розвиток логічного мислення, формування умінь і навичок аналізу фактів, явищ, проблем тощо, набуття навичок роботи з різноманітними інформаційними джерелами); виховну (прищеплення інтересу до вивчення конкретної дисципліни, до майбутньої професії та ін.); діагностично-корекційну (контроль якості засвоєння здобувачами освіти навчального матеріалу, виявлення прогалин його засвоєння та їх подолання).

Семінарське заняття має визначену **структуру**.

Організаційна частина має своїм завданням налаштування здобувачів освіти на навчання: привітання; створення робочої атмосфери проведення заняття; з'ясування факту присутності учасників семінару, що відповідають за реалізацію його завдань тощо.

Мотивація навчально-пізнавальної діяльності передбачає формування потреби вивчення конкретного навчального матеріалу; повідомлення теми, мети, завдань, питань для обговорення; нагадування критеріїв оцінювання; актуалізація необхідних знань; активізація пізнавальних процесів.

Обговорення запланованих питань – розгляд питань семінару відповідно до обраного виду, методики та прийомів його проведення.

Діагностика розуміння отриманої інформації призначена для з'ясування розуміння чи нерозуміння (з визначенням причин) певного елемента змісту навчальної інформації, невміння чи помилковості виконання інтелектуальної або практичної дії, передбачає здійснення оперативного контролю.

Підведення підсумків заняття – коротке повідомлення викладача про ступінь виконання запланованої мети, завдань заняття (аналіз того, що було розглянуто, оцінювання роботи здобувачів освіти).

Повідомлення завдання на наступне заняття передбачає пояснення щодо змісту завдання, методики його виконання.

Семинарське заняття відрізняється від інших видів навчальних занять активною участю здобувачів освіти у з'ясуванні сутності проблем, винесених на розгляд; свобода висловлювання під час обговорення, що допомагає правильно вибудовувати власні міркування; необхідність ретельної підготовки до семінару задля запобігання перетворенню семінару на фронтальну бесіду та ін.

За особливостями методики проведення семінарські заняття можуть організовуватися з використанням таких **приймів**:

– евристична бесіда, під час якої здобувачі освіти дають відповіді на запитання проблемного характеру, що вимагають творчого, продуктивного мислення («Чому ...», «Як Ви вважаєте...», «Чим можна пояснити...» тощо);

– дискусія, яка є вищим рівнем евристичної бесіди й організовується у формі «круглих столів», форумів, дебатів, симпозіумів (базуються на обміні думками між учасниками, що привчає здобувачів освіти самостійно мислити, сприяє розвитку аналітичних здібностей, розвиває здатність до виваженої аргументації, обстоювання власної позиції, адекватної оцінки своєї думки та поваги до поглядів, відмінних від власних);

– доповіді здобувачів освіти з подальшим їх обговоренням учасниками семінару (доповіді готуються як за питаннями, визначеними у планах семінарських занять, так і за підготовленими рефератами);

– звіти здобувачів освіти із самостійно проведеної науково-пошукової роботи з подальшим колективним (груповим) аналізом (характеризується високим рівнем узагальнення знань, можуть проводитися як підготовчий етап наукової конференції);

– ігрові ситуації, наприклад, прес-конференція, коли прес-секретар веде конференцію, журналісти ставлять запитання експертам з проблем, що винесені на розгляд семінару; наукова конференція, коли доповідачі виступають у ролі експертів з певного питання, а їхні доповіді рецензуються і оцінюються групою рецензентів та ін.

Необхідно розуміти, що якість семінару, перш за все, залежить від підготовки до нього здобувачів освіти. Вона має включати: уважне ознайомлення з планом, який відображає зміст чергової теми заняття; опрацювання конспектів лекцій, які стосуються теми семінару; роботу з інформаційними джерелами; у разі потреби – звернення за консультацією до викладача; складання розгорнутого плану, тез чи конспекту повідомлення з усіх питань теми заняття.

Систематичне відвідування семінарських занять є надзвичайно важливим, бо пропуски позбавляють здобувача освіти можливості усвідомити, закріпити та отримати цілісне уявлення про предмет вивчення теми.

Переважає більшість семінарських занять з навчальної дисципліни «Верховенство права» проводиться у формі дискусій з використанням вищеописаних прийомів, під час яких здійснюється поточний контроль рівня знань здобувачів освіти, перевіряється виконання завдань самостійної роботи.

Обов'язковою вимогою до розкриття змісту питання семінарського заняття є висвітлення зв'язку пропонованого матеріалу з актуальними проблемами сучасності, розгляд правових явищ з позиції Конституції, Законів України, міжнародних договорів та інших нормативно-правових актів. Схвалюється уміле наведення прикладів на підтвердження теоретичних положень.

Звертається увага на те, що кожному здобувачеві освіти необхідно постійно вдосконалювати навички володіння державною мовою, правильного вживання юридичних понять і термінів. Створюються умови, завдяки яким систематичні виступи на семінарах сприяють поповненню словникового запасу, а також умінню лаконічно і точно висловлювати свої думки, що відображено у критеріях оцінювання участі в семінарі.

Неодмінною вимогою до здобувачів освіти є уважне слухання виступів своїх одногрупників та оцінювання глибини розкриття питання. В результаті доповнень відповідей створюється можливість для кожного присутнього на семінарі висловити власну позицію стосовно обговорюваної проблеми та заповнити прогалини, які мали місце у відповіді. Активна участь у семінарських заняттях прищеплює навички ведення дискусії, аналізу різних точок зору, обстоювання власної позиції.

Після виступу основного доповідача відбувається обговорення проблеми. У разі, коли при обговоренні допускаються явні помилки, викладач може зупинити виступаючого, надавши слово іншому. Завданням викладача на цьому етапі проведення семінарського заняття є зосередження уваги на ключових питаннях, залучення до обговорення якомога більшого числа здобувачів освіти.

Завершується заняття заключним словом викладача, в якому аналізується ступінь розкриття теми, підсумовується робота групи, оцінюються всі форми участі в семінарі (доповідь, повідомлення, виступ за матеріалами реферату чи есе, доповнення тощо) та нараховуються бали, пропонується завдання на наступне заняття.

2. Підготовка до семінарських занять

Успіх проведення семінару та якість розгляду запланованих питань залежить від рівня підготовки здобувачів освіти до заняття та від знання особливостей використовуваних видів роботи: складання доповіді (повідомлення), конспектування, написання есе, реферування та ін.

2.1. Доповідь (повідомлення)

Доповідь – один із видів монологічного мовлення: публічне, розгорнуте, повідомлення з певного питання, засноване на залученні документальних даних. **Повідомлення** – невелика за обсягом доповідь. Це види роботи наукового, науково-популярного чи науково-навчального стилю, що орієнтований на усний виступ, що передбачає фіксацію виступу на з метою подальшої перевірки та архівування. Вміст доповіді (повідомлення) – це представлена інформація, що розкриває сутність питання. Розрізняють два основних способи складання доповідей. Перший спосіб полягає у формулюванні тез із послідовним написанням на їх основі доповіді (повідомлення). Другий – у написанні повноцінного тексту та виділенні з нього ключових тез для усного виголошення.

Підготовка доповіді передбачає такі дії: складання плану майбутньої доповіді; запис найважливіших тез; добір прикладів, які найяскравіше ілюструють думки; складання списку

інформаційних джерел для опрацювання, бібліографічних ресурсів, наукових сайтів тощо; опрацювання дібраних джерел; нотування висновків науковців щодо проблеми і формування власної думки з цього приводу (думки науковців можуть кардинально відрізнятись, що можна зобразити у вигляді таблиці); доповнення тез прикладами, фактами, тематичними виписками; написання повного тексту в науковому стилі з урахування вимог щодо обсягу і часу (зважайте, що за 10 хв. ви встигнете прочитати близько 4-х сторінок А4); перевірка тексту на наявність помилок, відповідність тематиці та стилістиці; з'ясування ступеня володіння темою, можливості відповіді на додаткові або уточнювальні запитання; тренування у виступі без заминок та постійного підглядання в текст, вільному коментуванні додаткових матеріалів та аргументації своєї думки.

2.2. Конспектування

Конспектування являє собою стислий виклад основного змісту прочитаного. **Конспект** (від лат. *conspectus* – огляд) – лаконічний писаний виклад змісту інформаційного джерела, що складається із плану та тез, доповнених фактичним матеріалом. Це особливий вид тексту, створений у процесі аналітико-синтетичної обробки інформації джерела, скорочений запис певної інформації, який дозволяє одразу або через деякий час із необхідною повнотою відтворити інформацію. Докладно фіксують найбільш суттєві думки автора. В конспекті репрезентовано лише думки автора інформаційного джерела. Метою його створення є глибоке осмислення інформації, її адекватне подання у стислій, зручній для подальшого використання письмовій формі. **Стислий** конспект передає в узагальненому вигляді найсуттєвішу інформацію тексту, а **докладний** (розгорнутий) – містить також відомості, які конкретизують, мотивують, деталізують основні положення тексту у вигляді доказів, пояснень, аргументів, ілюстрацій тощо. **Опорний конспект** являє собою систему опорних сигналів, що мають структурний зв'язок, це наочна конструкція, яка заміщає систему значень, понять, ідей як взаємозалежних елементів.

У переважній більшості випадків здобувач освіти працює одночасно над кількома джерелами, присвяченими одній темі, і складає **зведений конспект** творів, що пов'язані загальною проблемою (тематичний конспект). В основу створення зведеного

конспекту покладається джерело, в якому тема висвітлена найбільш повно. У процесі його конспектування додаються положення, аргументи, факти та висновки з інших джерел.

Існує три способи конспектування: **текстуальний** – викладення змісту словами автора, тобто дослівне виписування цитат із тексту, що розглядається; **вільний** – короткий виклад прочитаного своїми словами; **комбінований** – поєднує у собі перший та другий способи, є найбільш продуктивним, оскільки його складання вимагає поглибленого, вдумливого ознайомлення з текстом, творчого підходу до викладення змісту прочитаного.

У процесі конспектування здобувач освіти виконує ще один вид діяльності – працює з **виписками**. **Тематичні виписки** – це цитати (дослівне відтворення думок автора твору) або стислий, близький до дослівного, виклад змісту необхідного фрагмента тексту, що є важливим матеріалом для підготовки доповіді, повідомлення. Виписки можна робити як під час читання, так і після нього, використовувати творчо, неодноразово.

2.3. Реферування

Важливим видом діяльності здобувача освіти в підготовці до семінарських занять є **реферування**. Реферування – це одна з письмових форм отримання інформації, що дозволяє з потоку наявної інформації відібрати необхідну.

Термін **«реферат»** має латинське походження, утворюється від дієслова **referre** (викладати, доповідати). **Реферат** за своєю сутністю є вивченням певної теми, її опис. Теми, як правило, пропонує викладач. За допомогою рефератів глибше вивчаються найбільш складні проблеми навчальної дисципліни, здобувач освіти вчиться правильно оформлювати роботу та доповідати результати своєї роботи.

Реферат не є дослівним переказом тексту інформаційного джерела, а являє собою один із видів дослідження з певної теми, творчо перероблені відомості на основі знайомства зі станом сучасних наукових досліджень або виклад основних положень видань чи їх частин.

Метою написання реферату є набуття здобувачем освіти знань зі складних проблем навчальної дисципліни, розвиток умінь та навичок роботи з науковою літературою та нормативно-

правовими актами, самостійного аналізу та узагальнення матеріалу, формулювання власних висновків та пропозицій.

Реферат має бути виконано самостійно з дотриманням правил академічної доброчесності. Він є способом розкрити та продемонструвати свій потенціал.

Вимоги до реферату прозорі та зрозумілі: грамотність; достатня унікальність; використання свіжих, актуальних інформаційних джерел; правильне оформлення; відповідність змісту темі дослідження; дотримання структури; достатній обсяг; використання цитат і посилань, дотримання правил їх розміщення; послідовність, логічність, точність фактичних даних.

При **реферуванні** доцільно використовувати такий **алгоритм дій**:

1. Визначте мету реферування відповідно до обраної теми.
2. Переходьте до пошуку інформації.
3. Опрацюйте оглядовим читанням відібрані наукові джерела і визначте з-поміж них базове за змістом, в якому тему розкрито найглибше та найповніше.
4. Проаналізуйте базове джерело та складіть логічно обґрунтований план.
5. Опрацюйте детально всі інші джерела (за чергою) і знайдіть у кожному нову (відносно базового джерела) інформацію.
6. Доповніть базовий план підпунктами – отримаєте загальний план реферату за темою.
7. Розподіліть відібраний матеріал відповідно до пунктів плану реферату.
8. Порівняйте наукові позиції авторів статей (спільне, подібне, відмінне), застосовані ними методи дослідження, одержані результати, висновки.
9. При написанні реферату використовуйте перефразування, узагальнення. Цитати треба супроводжувати посиланнями на автора.
10. У заключній частині реферату висловіть своє ставлення до теми та характеру висвітлення її в опрацьованих наукових джерелах.
11. Проведіть самоконтроль написаного реферату: чи всю основну та нову інформацію подано, чи немає повторів, непослідовності, помилок.

Слід звернути увагу на те, що здобувач освіти самостійно обирає тему реферату із запропонованого переліку. Можливим є підготовка реферату за однією і тією самою темою кількома здобувачами освіти. В такому разі за попереднім узгодженням на семінарському занятті один з них доповідає, а інші – виступають з доповненнями чи уточненнями.

Здобувач освіти може в межах програми навчальної дисципліни сам запропонувати тему реферату, узгодивши її з викладачем. При виборі теми здобувачеві освіти необхідно керуватися власними інтересами до тієї чи іншої проблеми, можливостями підбору інформаційних джерел тощо.

Безпосередню роботу над рефератом необхідно починати з вивчення лекційного матеріалу з теми семінарського заняття. Після того, як загальне уявлення щодо обраної теми реферату склалося, слід приділити ретельну увагу підбору і вивченню нормативно-правових актів (за необхідністю) та інформаційних джерел. Необхідно використовувати самостійно дібрані шляхом вивчення бібліографії за обраною проблематикою джерела. Ознайомлюючись з науковою працею, слід сприймати її крізь призму тих основних проблем, які вирішує автор. Без усвідомлення проблеми неможливо виділити головне й істотне, важко відокремити тезу від аргументів і неможливо подолати формальне ставлення до змісту досліджуваної праці.

Важливо правильно узагальнити та систематизувати зібраний матеріал. Відповідно до вищезазначених вимог до написання реферату виклад матеріалу має бути чітким, логічним та послідовним. Матеріал у рефераті рекомендується викладати у безособовій формі висловлювання (наприклад, «вважаємо», «з'ясовано», «зазначимо», «підтримуємо позицію...» тощо). Необхідно вживати терміни, властиві правничій науці, уникати незрозумілих понять та складних граматичних оборотів.

Необхідно знати характерні недоліки, що трапляються при реферуванні й можуть привести до незадовільної оцінки: механічне, дослівне переписування використаної літератури; поверховий, неаргументований виклад основних теоретичних положень; невідповідність між змістом роботи та її планом; абстрактний виклад теми, відсутність посилань на чинне законодавство України та міжнародно-правові акти; неграмотність викладу.

Слід розуміти, що через оформлення реферату, його зовнішній вигляд, у викладача складається перше враження про якість роботи. Необхідно опанувати техніку й етику оформлення наукової роботи та дотримуватись стандартних вимог, які висуваються до рефератів.

Структура реферату містить такі елементи: титульна сторінка; план; вступ; основна частина (пункти і підпункти), висновки, список використаних джерел, додатки (за необхідності).

Титульний аркуш містить найменування міністерства, якому підпорядкований заклад освіти (Міністерство освіти і науки України); назву закладу вищої освіти (Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди); назву факультету (факультет історії і права), кафедри, де виконана робота (кафедра державно-правових дисциплін, кримінального права і процесу); тему реферату, курс, групу, ім'я та прізвище автора; ім'я та прізвище керівника роботи, рік написання.

Зміст (план). Після титульного аркуша розташовується зміст (план), в якому містяться назви пунктів і підпунктів та вказуються сторінки. Він має відповідати кільком вимогам: теми кожного розділу однакові за важливістю, а розділи – приблизно однакові за обсягом; варто охоплювати весь матеріал, що розкриває теми, жоден із пунктів плану не може повторювати назви роботи.

Вступ – важлива частина реферату, в якій обґрунтовують актуальність обраної теми, оцінюють стан дослідження наукової проблеми, формулюють мету і визначають завдання реферату. Бажано, щоб початок був яскравим і проблемним, що одразу приверне увагу читача. Обсяг вступу 2–3 сторінки.

Основна частина складається з розділів та підрозділів. Завдання розділів основної частини – переконливо довести та проілюструвати головну думку автора. В основній частині автор послідовно та переконливо викладає факти, аргументи та докази, які він отримав опрацювавши інформаційні джерела. Кожен розділ має починатись з короткої передмови, де актуалізуються завдання дослідження, які будуть вирішені в цьому розділі. Наприкінці розділу потрібно сформулювати висновки із стислим викладенням наведених у розділі наукових і практичних результатів.

За змістом реферат може бути аналітичним оглядом історії вивчення питання (який внесок зробив той чи інший дослідник) або сучасного стану проблеми, критичним аналізом наукової

дискусії (зіставлення різних підходів до вирішення проблеми), мати вигляд розгорнутої рецензії конкретної наукової роботи.

Зміст реферату має відповідати його темі, меті і завданням. Необхідно послідовно розкрити всі заплановані питання, обґрунтувати та пояснити основні положення, підкріплюючи їх конкретними прикладами і фактами.

Висновки. Це самостійна частина реферату, в якій потрібно висвітлити такі аспекти: оцінити ступінь досягнення мети і виконання завдань роботи; перерахувати і стисло схарактеризувати наукові підходи досліджуваних питань, виділити дискусійні питання, що підлягають подальшому вивченню; визначити, що є цінним, що вимагає додаткового аналізу, що викликає сумніви. Обсяг висновків – 2–3 сторінки.

До **списку використаних джерел** включають публікації переважно останніх 5–10 років, якщо інше не впливає із завдань роботи. Оформлюють список відповідно до бібліографічного опису наукових робіт (згідно з ДСТУ 8302:2015 «Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання»). Інформаційні джерела нумерують у порядку їх згадування в тексті або в алфавітному порядку. У другому випадку список умовно поділяється на дві частини: перша – нормативно-правові акти, які подаються за ступенем їх значущості (у разі рівнозначності – за хронологією прийняття), друга – інші використані джерела (монографії, наукові статті та ін.).

Вимоги до оформлення реферату.

Текст реферату роздруковують з однієї сторони аркуша формату А4, залишаючи такі береги: верхній – 20 мм, нижній – 20 мм, лівий – 30 мм, правий – 10 мм; шрифт Times New Roman розміром 14 пт; міжрядковий інтервал – 1,5 см; відступ – 1,25 см; вирівнювання тексту – за шириною.

Обсяг тексту реферату – 8–15 друкованих сторінок. Кількість опрацьованих джерел – до 10.

Кожний структурний елемент змісту роботи починається з нової сторінки. Назва структурних елементів розташовується по центру рядка без крапки в кінці, без підкреслення, відділяється від тексту двома міжрядковими інтервалами.

Перенос складів у слова не використовується.

Уживання абрєвіатури дозволяється після того, як у тексті вже використовувалося її змістове словосполучення зі вказівкою в дужках такої абрєвіатури.

Сторінки нумерувати послідовно, починаючи з титулу, на який номер не проставляється, у правому верхньому кутку. Рисунки і таблиці повинні мати заголовки і нумерацію, узгоджену з номером розділу. Посилання в тексті реферату на джерела варто зазначати порядковим номером за переліком посилань, виділеним двома квадратними дужками ([7, с. 21]).

Цитування варто звести до мінімуму і вдаватися до нього лише тоді, коли воно справді необхідне. Використовуючи цитати з інформаційних джерел слід пам'ятати, що вони необхідні для підтвердження думки автора реферату, або ж для висловлювання своєї думки на противагу іншій. Цитуючи, необхідно дотримуватися певних правил: цитата повинна бути дослівною, не бути надто довгою, подаватися у лапках і супроводжуватися посиланням на джерело; вилучення певних фрагментів, яке дозволяє уникнути довгого цитування, позначається трьома крапками; цитати, які є незавершеним реченням, граматично узгоджуються з авторським текстом.

Усний виклад результатів реферування. Після написання реферату необхідно презентувати результати своєї роботи одногрупникам на семінарському занятті. На усний виклад результатів реферування відводиться до десяти хвилин, протягом яких викладаються основні положення роботи. Після виступу – відповіді на запитання викладача та інших учасників семінару.

2.4. Написання есе

Есе (від франц. *essai* – спроба, проба, нарис) – прозаїчне висловлювання невеликого обсягу й вільної композиції, що виражає індивідуальні враження і міркування з конкретного приводу або питання і свідомо не претендує на вичерпне і визначальне трактування теми.

У розкритті питань семінарських занять використовується особливий вид есе – **наукове**, сутність якого полягає в обґрунтуванні певної позиції чи ідеї за допомогою фактів із джерел та думок експертів, створення дискурсу з певної теми.

Структура есе включає три елементи:

- початок, який має відразу привернути увагу читача до обраної теми і мотивувати до ознайомлення з його змістом;
- аргументовані докази і Ваша особиста думка, позиція щодо обраного питання;
- висновок, що містить завершальне судження.

До написання есе висуваються певні **вимоги**:

1. Чітка структура. Есе повинно мати таку структуру, яка дозволяє сприймати його як єдине ціле. Це стосується як поділу тексту на вступ, основну частину та висновок, так і структури абзацу та речення. Зокрема, кожен абзац має розкривати лише одну основну думку, починатися із вступного речення і завершуватися підсумком. Речення мають бути оптимальними для сприйняття читачем.

2. Обґрунтування тези. Кожне есе повинно мати тезу – чітко сформульовану і дискусійну основну думку, а кожна ідея і факт, наведені в есе, повинні відповідно обґрунтовувати цю тезу. Логічне есе можна написати лише навколо тези, поданої у вступі, підкріпленої основними абзацами та повтореної у висновку. Теза залежить від мети есе: якщо мета – сперечатися, теза має подавати аргумент; якщо порівняти, то вона має порівнювати; якщо потрібно проаналізувати дискусію на суперечливу тему, то теза повинна аргументувати Вашу власну позицію щодо цієї теми.

3. Відповідність типу есе. Найпоширеніші типи есе – аргументаційне, есе-порівняння, есе причини та наслідку та риторичний аналіз. Кожен із них має свої особливості.

4. Високий рівень унікальності.

3. Підготовка до виступу

Розкриття теми семінарського заняття відбувається у процесі **виступів** його учасників: доповіді, повідомлення (в тому числі за результатами реферування), презентації творчих робіт (есе та ін.).

Виступати – означає розкривати перед слухачами сутність певного питання, виділивши головне; висловлювати своє ставлення до цього питання, давати оцінку, підкреслюючи значущість і важливість його для практики, підкріплюючи свої докази прикладами чи посиланнями на потрібні джерела.

Готуючись до **виступу** необхідно розуміти вимоги, які до нього висуваються. При підготовці до виступу необхідно максимально використати переваги усного мовлення: можливість передати найтонші відтінки думок і почуттів, використовувати емоційні засоби впливу та ін. Мова виступаючого повинна справляти враження імпровізації, тоді її вплив буде максимальним. Необхідно ретельно готувати виступ, використовуючи досягнення риторики, логіки, невербалістики.

Виступ містить **три основні частини**: вступ, основну частину та висновки.

– **вступ** може бути прямим введенням у тему (назва доповіді, формулювання проблеми і перехід до доказу), контрастним (на основі загострення уваги на суперечностях), поступовим введенням у тему через розповідь неординарного випадку тощо. Затягувати вступ не можна, потрібно чітко формулювати свої думки.

– **основна частина** має включати прийоми залучення уваги (питання, метафори, порівняння тощо). Готуючи основну частину виступу (виклад), краще рухатися від простого до складного. Необхідно ставити себе на місце слухачів, яким необхідно зрозуміти зв'язок між окремими думками, подіями, фактами. На цьому етапі виступу важливо дотримуватись основного правила композиції – логічної послідовності і стрункості викладення матеріалу. Треба намагатися правильно структурувати виступ, основні думки звести у схему, в «ланцюжок» аргументів («по-перше, ..., по-друге, ...»), укласти його в «інформаційну рамку»: основну думку, чітко та стисло сформульовану, оголосити на початку виступу та після завершення.

– **висновки** повинні містити коротке повторення тез виступу. Важливо, щоб у висновках не з'являлося нової інформації і нового матеріалу. Висновки складаються з декількох етапів: спочатку необхідно резюмувати й узагальнити проміжні висновки, на основі цього узагальнення зробити загальний висновок, який обов'язково має відповідати поставленій проблемі, потім від цього висновку перейти до ширшого контексту та окреслити подальші можливі перспективи розгляду. Іноді, у висновках корисно задати якийсь риторичне питання, щоб направить думки слухачів у потрібному руслі. Підготовкою висновків у жодному разі не варто нехтувати, інакше текст буде здаватися незакінченим, а Ваша

позиція не буде до кінця чіткою. У висновках важливо не тільки повторення, в кінцівці виступу має посилюватися і концентруватися основна думка виступу.

Основними **вимогами** до змісту виступу на семінарі є: **чіткість** викладу, що зумовлюється простотою, однозначністю формулювань, з яких він складається. У разі, якщо вживаються багатозначні слова і поняття, необхідно уточнювати їх сутність за допомогою визначень; **зрозумілість** значного за обсягом виступу забезпечує логічна послідовність, наявність зв'язків між його частинами; **цілеспрямованість** виступу досягається багаторазовим повторенням основної думки, яка полегшує сприйняття, осмислення і засвоєння теоретичного матеріалу; **змістова насиченість** виступу є позитивною ознакою, що відображає рівень засвоєння теоретичного матеріалу, а також свідчить про усвідомлене сприйняття основних положень навчальної дисципліни; **стилість**, за наявності інших позитивних характеристик виступу, забезпечує його досконалість.

Підготовка до виступу на семінарському занятті вимагає ретельної **роботи з інформаційними джерелами**, рекомендованими для вивчення. Такий вид роботи буде ефективним у разі активної пізнавальної діяльності із запропонованими текстами, що виявляється у веденні записів. Серед найбільш поширених форм записів є складання **плану, тез та конспекту**. Алгоритм дій такий: прочитайте текст, визначте його основну думку; поділіть текст на логіко-сміслові частини; доберіть заголовок до кожної частини; із цих заголовків складається план тексту; сформулюйте до кожної логіко-сміслової частини тексту запитання: «Про що в ній йде мова?», знайдіть у тексті відповідь, запишіть її стисло власними словами або словами автора – отримаєте тези; доповніть тези конкретним матеріалом, фактами, взятими з тексту цитатами – отримаєте конспект.

План – це перелік питань, що розкриваються у тексті, порядок розміщення частин викладу, його композиція. Він слугує для узагальнення інформації наукового джерела, за планом розкривають сутність та основну думку написаного, інструментарій доведення істинності, висновок, до якого доходить автор тексту. Значення плану полягає в тому, що він допомагає усвідомити прочитане і стисло відтворити в пам'яті зміст наукового джерела, зосереджуючи увагу на найсуттєвішій

інформації. Необхідно вміти виокремлювати в тексті основні думки, встановлювати співвідношення між ними й на цій підставі членувати текст, добирати заголовки. Складання плану вимагає вдумливого ставлення до тексту, уточнює і робить більш повним уявлення про його структуру та зміст, сприяє повнішому розумінню сутності проблеми, яка висвітлюється.

За структурою план інформаційного джерела може бути **простим** (містить лише основні питання) і **складним** (окрім основних є додаткові запитання, пункти розбивають на підпункти); **загальним** (послідовний перелік питань, які висвітлюються) і **тематичним** (перелік тем та питань, яким присвячено джерело). За способом створення – **питальним** (пункти плану – питальні речення, що розкривають проблему в логічній послідовності), **номінативним** (пункти плану – називні речення), **тезовим** (кожний пункт плану – сформульоване основне положення абзацу, його мікротема).

Теза – положення, яке лаконічно і чітко формулює основну ідею. Тезами можуть бути коротко сформульовані основні положення доповіді, лекції, статті тощо. У вузькому розумінні – це певний текст, що формулює сутність. На відміну від плану, який тільки називає питання, тези розкривають вирішення цих питань. Вимога стислості зумовлює відсутність прикладів, цитат. Вимога високої насиченості висловлювання предметно-логічним змістом реалізується в оптимальному поєднанні складності думки з чіткістю і доступністю викладу.

Тези мають чітко регламентовану змістово-композиційну структуру, в якій виокремлюють такі складники: преамбула (1–2 тези); основний тезовий виклад (3–6 тез); теза/тези висновку (1–2).

Тези поділяють на **оригінальні** та **вторинні**. **Оригінальні** створюються як первинний текст і являють собою предметно-логічне ціле, об'єднане єдиною думкою, що відображена в заголовку. Це можуть бути, наприклад, основні положення майбутньої наукової розвідки або стисла форма презентації результатів наукового дослідження. **Вторинні** слугують для виділення основної інформації в інформаційному джерелі під час читання, реферування, їх призначення – створити модель змісту тексту, кількість тез відповідає кількості інформаційних центрів тексту, складаються, як правило, мовою автора.

4. Візуальний супровід виступу

Задля досягнення більшого ефекту від виступу важливим є його **візуальний супровід**. Під час розподілення інформації, яку необхідно доставити слухачеві в ході виступу, супроводжуваного презентацією, необхідно враховувати, що **основний фокус уваги** аудиторії зазвичай зосереджений на вступній та заключній частинах виступу. Тому найважливішу інформацію, на якій доповідач хоче загострити увагу аудиторії, потрібно розміщувати в презентації як на початкових, так і на заключних слайдах. Поряд із цими рекомендаціями необхідно також враховувати, що **блоки, відповідні вступу та висновку**, не повинні бути занадто великими – кожен із таких блоків може займати від 10 до 30 % загального часу презентації.

Під час створення презентації необхідно прагнути до того, щоб **форми подання інформації** на слайдах і їх **послідовність підтримували й доповнювали** усний виступ. Тоді слухач зможе заповнити відсутню інформацію у разі, якщо вона була пропущена, з того, що говорить доповідач, або ж, навпаки, знайти на демонстрованих слайдах те, що він прослухав.

При створенні презентації необхідно намагатися максимально повно розмістити на слайдах усю необхідну для розуміння її сенсу інформацію й дуже уважно побудувати **траєкторію зміни слайдів**. В ідеалі будь-яка презентація повинна спочатку допускати **можливість перегрупування та перебудови** її вмісту залежно від ситуації, трансформації поточних цілей та завдань. Тому **гнучкість** у розташуванні та оформленні інформаційного наповнення – одна з основ успішної презентації. Великою перевагою репрезентування інформації у формі презентації є **можливість її доповнення новими матеріалами**. Сучасні програмні та технічні засоби дозволяють легко змінювати зміст і зберігати великі обсяги інформації.

Логічна послідовність створення презентації така: структуризація матеріалу; складання сценарію презентації; розроблення дизайну презентації; підготовка медіафрагментів (аудіо, відео, анімація, текст); перевірка на працездатність усіх елементів презентації.

При створенні презентації необхідно враховувати **фізіологічні особливості** сприйняття кольорів і форм:

– стимулюючі (теплі) кольори сприяють збудженню і діють як подразники (у порядку спадання інтенсивності впливу: червоний, оранжевий, жовтий);

– дезінтегруючі (холодні) кольори заспокоюють, викликають сонливий стан (фіолетовий, синій, блакитний, синьо-зелений, зелений);

– нейтральні кольори: світло-рожевий, жовто-зелений, коричневий;

– поєднання кольорів – кольору знаку і кольору фону – суттєво впливає на зоровий комфорт, причому деякі пари кольорів не тільки стомлюють зір, а й можуть спричинити стрес (наприклад: зелені символи на червоному фоні);

– найкраще поєднання кольорів шрифту і фону: білий на темно-синьому, чорний на білому, жовтий на синьому;

– кольорова схема має бути єдиною для всіх слайдів;

– будь-який фоновий малюнок втомлює очі та знижує ефективність сприйняття інформації;

– чіткі, яскраві малюнки, що швидко змінюються, легко вловлює півсвідомість, вони швидко запам'ятовуються;

– будь-який другорядний анімований об'єкт знижує якість сприйняття матеріалу, відволікає, порушує динаміку уваги;

– підключення у вигляді фонового супроводу неревалентних звуків швидко втомлює, знижує продуктивність мислення.

Рекомендації щодо створення мультимедійних презентацій:

– слайди презентації повинні містити тільки основні моменти (основні визначення, схеми, анімаційні та відеофрагменти, що відображають сутність досліджуваних явищ), тексти повинні бути короткими;

– необхідно знайти правильний баланс між подаваним матеріалом і супровідними мультимедійними елементами, щоб не знизити результативність викладення матеріалу. Одним із важливих моментів є збереження єдиного стилю, уніфікованої структури та форми подання матеріалу;

– не варто перевантажувати слайди різними спецефектами, інакше увага буде зосереджена саме на них, а не на інформаційному наповненні слайда;

– на рівень сприйняття матеріалу великий вплив має кольорова гамма слайда, тому необхідно подбати про правильне забарвлення презентації. Щоб слайди добре читалися, потрібно

чітко розрахувати час на їх показ, щоб презентація була доповненням до виступу, а не навпаки. Це гарантує належне сприйняття інформації слухачами;

– у разі створення презентації бажано обмежитися використанням двох або трьох шрифтів. Допоможе в цьому використання шаблонів.

Вимоги до **змісту** презентації (за Д. Льюїсом): кожен слайд має відображати одну думку; текст повинен складатися з коротких слів та простих речень; рядок має містити 6–8 слів; всього на слайді має бути 6–8 рядків; загальна кількість слів не повинна перевищувати 50; дієслова мають бути в одній часовій формі; заголовки мають привертати увагу аудиторії та узагальнювати основні засади слайда; у заголовках мають бути і великі, і малі літери (не тільки великі); слайди мають бути не надто яскравими – зайві прикраси лише створюють бар'єр на шляху ефективної передачі інформації; кількість блоків інформації під час відображення статистичних даних на одному слайді має бути не більше чотирьох; підпис до ілюстрації розміщується під нею, а не над нею; використовувати об'єкти SmartArt, діаграми, графіки, таблиці, порівняльні таблиці; всі слайди презентації мають бути витримані в одному стилі.

Основними **недоліками** презентаційних матеріалів є: велика кількість тексту на одному слайді; неякісні маленькі малюнки; анімаційні переходи між слайдами та анімації тексту.

Після завершення всіх робіт щодо створення, редагування та форматування слайдів презентації необхідно підготувати її для повноцінної ефективно **інтеграції в процес виступу**.

5. Програма навчальної дисципліни

Модуль 1. Верховенство права: від ідеї до доктрини

Тема 1. Ідея верховенства права. Поняття «ідея», «істина» та їх роль в суспільному житті людей. Давньосхідні міфи і релігії про верховенство божих законів для недосконалих людей. Вчення Конфуція про верховенство моралі, Лао-цзи – про всесвітній закон «дао», Будди – про природні закони та їх пізнання людьми. Давньогрецькі мудреці про верховенство закону, умови його панування та співвідношення зі справедливістю і формою держави (Сократ, Платон, Арістотель). Давньоримські юристи про право і закон та їх співвідношення в суспільному житті та державі. Вплив християнства на розвиток ідеї верховенства права у вченнях Августина Блаженного, митрополита Іларіона, Володимира Мономаха, Фоми Аквінського та ін. і початок юридизації ідеї в ордонансі Карла Великого 802 року, Великій Хартії вольностей 1215 р., Саксонському зерцалі 1221–1235 рр., ордонансі Філіпа IV 1314 року та ін. Вплив ісламу на розвиток ідеї верховенства права методом «істіслаху» в школах (мазхабах) фікху і кодифікаціях мусульманського права. Роль Кордовського університету у відродженні античних ідей верховенства права в середньовічній Європі.

Тема 2. Концептуально-теоретичні засади формування доктрини верховенства права. Внесок концепцій і теорій Нового часу у змістовне збагачення ідеї верховенства права: про природне право та невід’ємні права людини, про дух права, про народний суверенітет, про суспільний договір, про поділ влади в державі, про громадянське суспільство, про «вічний мир». Юридизація концепцій Нового часу в «Habeas Corpus Act» 1679 р. та «Біллі про права» 1689 р. в Англії; Декларації незалежності в США 1776 р., Конституції США 1787 р. та Біллі про права 1791 р.; Декларації прав людини і громадянина Франції 1789 р. та Конституціях Франції 1791 р., 1793 р., 1795 р.

Тема 3. Виникнення національних доктрин верховенства права. Р. фон Моль – творець доктрини «Rechtsstaat». Розвиток німецької доктрини правової держави у працях Ф. Штала, Р. Ієрінга. Традиції судового захисту прав людини як передумова виникнення англійської доктрини верховенства права. А. Дайсі – автор доктрини «Rule of Law», його позиція щодо дискреційних

повноважень чиновників. Проблеми тлумачення англійської доктрини верховенства права у порівнянні з німецькою доктриною правової держави в контексті правових систем, в яких вони виникли. Доктрина правової держави в працях В. Гессена, Б. Кістяківського, М. Ковалевського, С. Котляревського в Україні.

Тема 4. Верховенство права і проблема праворозуміння.

Поняття «праворозуміння» і сутність проблеми праворозуміння у зв'язку з доктриною верховенства права. Особливості суті і змісту німецької й англійської доктрин верховенства права в контексті концепцій праворозуміння. Проблема взаємоузгодження національного і міжнародного права в контексті доктрини верховенства права: вчення «історичної школи права» (Г. Гуго та ін.) та І. Канта, Г. Гегеля про право і мораль, звичаї, традиції. Доктрина верховенства права в контексті інтегративного праворозуміння й універсальної теорії права. Сутність проблеми універсальної теорії права у зв'язку з уніфікованою доктриною верховенства права. Концепція «зіткнення (конфлікту) цивілізацій» С. Гантінгтона.

Тема 5. Глобалізація і формування міжнародної доктрини верховенства права. Поняття «глобалізація», «правова глобалізація». Суб'єкти (актори) глобалізації та їх вплив на розвиток праворозуміння і міжнародного права. Доктрина верховенства права в контексті концепцій космополітичної держави і союзу космополітичних правових держав, інтегративного, універсального праворозуміння. Концепція «зіткнення (конфлікту) цивілізацій» С. Гантінгтона як альтернатива до інтеграції праворозуміння та уніфікованої доктрини верховенства права. ООН, Рада Європи і формування міжнародної доктрини верховенства права: діяльність Міжнародної комісії юристів, Комісії за демократію через право (Венеційської комісії). Еволюція розуміння проблеми дискреції в міжнародній доктрині верховенства права.

Тема 6. Верховенство права, демократія, права людини.

Взаємозв'язок верховенства права з демократією і правами людини. Доктрина верховенства права в контексті вчення про форми держави та критерію кількісного і якісного їх виміру. Демократія як елемент верховенства права. Проблема розуміння понять «народ» і «нація» у зв'язку з демократією і верховенством права. Поняття «справжня демократія», «правдива демократія» в

контексті верховенства права. Доктрина верховенства права у зв'язку з теорією прав людини. Дотримання прав людини як елемент доктрини верховенства права. Бюрократична складова сутності держави і проблема захисту прав людини верховенством права. Дискреція як елемент управління та загроза правам людини і верховенству права. Проблема співвідношення прав людини, народу, нації, держави в контексті доктрини верховенства права. Вчення про істину, справедливість, кількісні та якісні виміри людини, народу, нації, держави як критерії вирішення проблеми взаємозв'язку верховенства права з демократією і правами людини.

Модуль 2. Принцип верховенства права та його реалізація

Тема 7. Принцип верховенства права в документах міжнародних організацій, рішеннях Європейського суду з прав людини. Принцип верховенства права в документах ООН. Принцип верховенства права в установчих документах Ради Європи, резолюціях Парламентської Асамблеї Ради Європи та Комітету Міністрів Ради Європи. Принцип верховенства права в Маастрихтському договорі про Європейський Союз. Доповідь «Верховенства права», схвалена Європейською Комісією «За демократію через право» (Венеція, 25-26 березня 2011 року). Контрольний список питань для оцінки дотримання верховенства права, прийнятий на 106-му пленарному засіданні Венеційської комісії (Венеція 11–12 березня 2016 р.). Принцип верховенства права в рішеннях Європейського Суду з прав людини та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Тема 8. Проблема співвідношення міжнародного і національного права в реалізації принципу верховенства права. Методологія диференціації міжнародного і національного (глобального і глокального) в реалізації принципу верховенства права. «Об'єктивне» і «суб'єктивне» тлумачення права. Поняття «жорсткого» і «м'якого» міжнародного права. Проблема асиметрії між соціально-економічною та юридичною складовими глобалізації та явище «самолегітимації». Поняття «демократична легітимність закону». Загрози принципу верховенства права від тенденцій централізації і бюрократизації державної влади та еволюції демократії внаслідок масової міграції і формування мультикультуралістських суспільств з елементами паралельних

правових систем і «зон поза законом». Політико-правовий, етнотериторіальний, етнічний і соціальний аспекти еволюції демократії під впливом глобалізації в контексті реалізації принципу верховенства права. Цивілізаційні суперечності правових систем світу щодо принципу верховенства права в контексті різного розуміння прав людини в їх співвідношенні з правами народу, нації, держави.

Тема 9. Утвердження принципу верховенства права в Україні: доктринальний аспект. Вступ України до Ради Європи 1995 року і закріплення принципу верховенства права в Конституції України 1996 року. Проблема державно-правової доктрини, розуміння й утвердження доктрини та принципу верховенства права в реформуванні правової системи України. Методологія дослідження державно-правової доктрини України. Європейські ідеї і концептуально-теоретичні засади верховенства права в «Пактах і Конституціях вольностей Війська Запорозького» 1710 р., конституційних проектах Г. Андрузького, М. Драгоманова, Народної Української Партії, М. Грушевського.

Принцип верховенства права в Конституції України крізь призму доктрини верховенства права. Проблема контроверсійних формулювань принципу верховенства права в Конституції України. Проблема реформування юридичної освіти в Україні у зв'язку з утвердженням доктрини верховенства права.

Тема 10. Утвердження принципу верховенства права в Україні: правотворчий, управлінський і охоронний аспекти. Утвердження принципу верховенства права в правотворчій діяльності Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України та місцевих адміністрацій, органів місцевого самоврядування. Проблема поділу влади в Україні та її вплив на утвердження верховенства права в правотворчості. Стан доступу народу до законодавства та контролю законодавчої влади (проблеми референдумів, відкликання народних депутатів, народного вето). Утвердження принципу верховенства права в управлінській діяльності органів виконавчої влади держави та місцевого самоврядування. Стан реалізації положення ст. 8 Конституції України про відповідність підзаконних нормативно-правових актів законам і Основному закону. Розв'язання в Україні проблеми дискреційних повноважень державних службовців і службовців органів місцевого самоврядування. Ефективність

процедури запитів і звернень громадян України до органів виконавчої влади держави і місцевого самоврядування. Утвердження принципу верховенства права в діяльності правоохоронних органів України.

Тема 11. Утвердження принципу верховенства права в Україні: судовий захист, міжнародний контроль. Принцип верховенства права в рішеннях Конституційного Суду України. Принцип верховенства права в рішеннях судів загальної юрисдикції. Взаємоузгодження міжнародного і національного права в застосуванні принципу верховенства права судовою владою України. Судова дискреція (суддівський розсуд) при застосуванні принципу верховенства права та його межі. Об'єктивні і суб'єктивні причини проблем у застосуванні принципу верховенства права судами України за рішеннями Європейського суду з прав людини у справах проти України, резолюцій Парламентської Асамблеї Ради Європи «Функціонування демократичних інституцій в Україні» та за списком контрольних питань для оцінки дотримання верховенства права, прийнятим на 106-му пленарному засіданні Венеційської Комісії (Венеція, 11-12 березня 2016 року).

Тема 12. Верховенство права у зв'язку зі станом демократії і прав людини в Україні. Стан демократії в Україні та його вплив на стан дотримання верховенства права. Проблема «справжньої» демократії в Україні в контексті її розуміння Венеційською Комісією в доповіді «Верховенство права» та міжнародних оцінок. Проблема «середнього класу» як соціальної основи демократії в Україні і фактору утвердження принципу верховенства права. Фактори глобального впливу на стан демократії і верховенства права в Україні. Стан прав людини в Україні як критерій стану дотримання верховенства права. Проблеми і тенденції в утвердженні та захисті прав і свобод людини і громадянина в Україні за доповідями Уповноважених Верховної Ради України з прав людини, за доповідями Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини. Місце України в міжнародному рейтингу верховенства права: динаміка та історичні перспективи.

6. Структура курсу

Назва модулів та тем	Кількість годин			
	усього	лекції	семінарські	самостійна робота
Модуль 1. Верховенство права: від ідеї до доктрини				
Тема 1. Ідея верховенства права	10	2	1	7
Тема 2. Концептуально-теоретичні засади формування доктрини верховенства права	10	2	1	7
Тема 3. Виникнення національних доктрин верховенства права	10	2	2	6
Тема 4. Верховенство права і проблема праворозуміння	10	2	2	6
Тема 5. Глобалізація і формування міжнародної доктрини верховенства права	10	-	2	8
Тема 6. Верховенство права, демократія, права людини	10	-	2	8
Разом за модулем 1	60	8	10	42
Модуль 2. Принцип верховенства права та його реалізація				
Тема 7. Принцип верховенства права в документах міжнародних організацій, рішеннях Європейського суду з прав людини	7	2	1	4
Тема 8. Проблема співвідношення міжнародного і національного права в реалізації принципу верховенства права	7	1	2	4

Назва модулів та тем	Кількість годин			
	усього	лекції	семінарські	самостійна робота
Тема 9. Утвердження принципу верховенства права в Україні: доктринальний аспект	7	1	2	4
Тема 10. Утвердження принципу верховенства права в Україні: правотворчий, управлінський і охоронний аспекти	8	1	2	5
Тема 11. Утвердження принципу верховенства права в Україні: судовий захист, міжнародний контроль	8	1	2	5
Тема 12. Верховенство права у зв'язку зі станом демократії і прав людини в Україні	8	2	1	5
Разом за модулем 2	45	8	10	27
Усього:	105	16	20	69

7. Методичні рекомендації до семінарських занять

Модуль 1. Верховенство права: від ідеї до доктрини

Семінарське заняття 1.

Тема 1. Ідея верховенства права

План

1. Історичні витоки ідеї верховенства права.
2. Розвиток ідеї верховенства права на основі розмежування понять «право» і «закон».
3. Середньовічні ідеї обмеженої влади монарха, свободи людини і справедливої юридичної процедури.

Методичні рекомендації

Розгляд **першого питання** необхідно почати з витоків виникнення ідеї верховенства права, звернутися до праць відомих античних філософів, які намагалися урегулювати життя громадян у полісах. Звернути увагу на те, що на противагу беззаконню мислителі прагнули дати поради стосовно управління полісом таким чином, щоб справедливість та щастя людей були основоположними в побудові суспільних відносин.

Проаналізувати погляди Сократа про заснування законів на справедливості, їх комплексному впливі на відносини громадян та обов'язкове підпорядкування життєдіяльності полісу законам. Розкрити сутність порад Платона щодо побудови справедливої держави, загального щастя держави, володарювання закону над правителями. Згадати чотири людські добродієвості, що втілює верховенство закону (діалог «Закони»). Схарактеризувати думки Арістотеля про змінність, черговість між управлінням та підпорядкуванням, тотожність закону і порядку та ін. Проаналізувати погляди Цицерона про відведення чільного місця законам, дотримання яких забезпечує справедливість і рівність прав громадян.

Дати характеристику положенням Кодексу Юстиніана, які негативно вплинули на розвиток ідеї верховенства права.

У **другому питанні** необхідно розглянути співвідношення між об'єктивним і суб'єктивним правом; правом і законом. Почати необхідно з аналізу витоків природного (грецька, єгипетська міфології та ін.) та позитивного (правова культура шумерів, Закони Хаммурапі та ін.) права. Висвітлити факти апелювання до концепту справедливості як природного, так і позитивного права в давні часи.

Проаналізувати погляди на необхідність дотримання законів у період Античності (Демокрит, софісти, Антифонт та ін.), думку Протагора про закон як продукт людського пізнання, високе досягнення людини, свідчення її верховенства над природою. Розглянути спроби гармонізації між правом і законом Сократа, Платона й Арістотеля.

Зупинитися на розумінні різниці між правом (jus) і законом (lex) стародавніх римських юристів (необхідність приведення у відповідність lex з jus). Розкрити погляди на співвідношення права і закону Цицерона. На основі розглянутих поглядів та ідей порівняти властивості права і закону, природного та позитивного права. Розглянути ідею верховенства права як запоруку правового закону.

Розкриваючи **третє питання** необхідно звернути увагу на те, що думка про свідому правотворчу діяльність людей недовгий час існувала в класичній Греції, а потім знову виникла лише наприкінці Середніх віків. Схарактеризувати три середньовічні загальноєвропейські джерела принципу верховенства права (за Б. Таманагою).

Проаналізувати розуміння «справедливої юридичної процедури» в середньовічних авторів та її значення в розвитку ідеї верховенства права. Розкрити напрями втілення ідей верховенства права і закону у «Великій хартії вольностей», Саксонському зерцалі, джерелах мусульманського права.

Розглянути, яким чином ідея верховенства права знайшла своє відображення в старовинній фразеології юридичних щорічників, роботі Генрі Бректона «Про закони і звичаї Англії». Звернути увагу на те, що розвитку ідеї верховенства права сприяла специфіка англійського права як загального.

Зупинитися на висвітленні переваг здійснення правотворчості судів для обмеження свавілля влади, розгляді сприйняття загального права як бар'єру проти будь-якої влади, у

тому числі королівської. Підвести до висновку, що саме поєднання античної і середньовічної правової традиції з ідеєю пріоритету індивідуальної свободи створило фундамент сучасної концепції верховенства права.

Теми письмових повідомлень та есе:

1. Виміри справедливості античних філософів.
2. Взаємозв'язок між вченням про ідеальну державу, загальне благо і верховенством закону.
3. Взаємозв'язок між правом, законом і правами людини, обґрунтований Цицероном.
4. Порівняння ідей Сократа та Цицерона про справедливість законів.
5. Зв'язок ідеї верховенства права з ідеєю права народу на повстання проти державної влади.

Теми рефератів:

1. Методологія дослідження ідеї верховенства закону стародавнього світу.
2. Організація державної влади, що втілює верховенство закону (за ідеями античних мислителів).
3. Роль у розвитку ідеї верховенства закону вчення Арістотеля про кількісний і якісний критерії вимірів держави.
4. Внесок римських юристів у розвиток ідеї верховенства права.
5. Християнське вчення Августина Блаженного, Фоми Аквінського і розвиток ідеї верховенства права.

Рекомендовані джерела інформації

1. Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права / Упорядники С. Головатий, М. Козюбра, О. Сироїд; Відповідальний редактор С. Головатий. Київ : Книги для бізнесу, 2008. С. 13–233.
2. Головатий С. Верховенство права : Монографія: у 3-х кн. Київ : Фенікс, 2006. Кн. 1. С. 125–170, 279–292, 360–372, 405–428, 472–490, 517–535.
3. Горбань В. І., Горбань О. В. Категорії кількості і якості у вимірі демократії: актуальність ідей Арістотеля. *Античні витоки Європейської раціональності: до 2400-річчя Арістотеля:*

Матеріали XXIV Харківських Міжнародних сквородинівських читань, 23–24 вересня 2016 р. Сквородинівка ; Харків : Майдан, 2016. С. 144–148.

4. Гошко Т. Д. «Саксонське зерцало»: Символи й метафори. *Український історичний журнал*. 2017. № 2. С. 126–141.

5. Корольова Ю. Кореляція принципів верховенства права та верховенства закону в системі джерел права. *Теорія держави і права*. 2019. № 4. С. 183–186.

6. Костицький М. В. Генезис діалектичного взаємозв'язку права (правності) та закону (законності). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 2 (12). С. 9–27.

7. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія / Перекл. з англ. А. Іщенко. Київ : Києво-Могилянська академія, 2007. С. 14–70.

8. Хоменко А. М., Полосенко Д. О. Проблеми щодо визначення поняття принципу верховенства права в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 11. С. 122–125.

Семінарське заняття 2.

Тема 2. Концептуально-теоретичні засади формування доктрини верховенства права

План

1. Теорія природного права і концепції суверенітету народу та невід'ємних прав людини.
2. Концепції суспільного договору і поділу влади в державі.
3. Теорія громадянського суспільства і концепція «вічного миру».

Методичні рекомендації

Висвітлення **першого питання** передбачає визначення сутності понять «теорія», «концепція», «концепт» та їх зв'язку. Необхідно розкрити логіку основних положень теорії природного права стосовно ідеї верховенства права. Навести різні погляди на визначення сутності прав людини, з'ясувати відмінності в розумінні природних прав людини та прав людини як певних можливостей індивіда.

Виділити основні положення концепції природних прав людини. Здійснити порівняльний аналіз (можна у вигляді схеми, таблиці) теорії природного права у її авторів (Г. Гроцій, Дж. Локк, Дж. Гоббс, І. Кант) і критиків (Ж. де Местр, Л. де Бональд, Е. Берк).

Схарактеризувати причинно-наслідкові зв'язки між теорією природного права та ідеєю верховенства права на прикладах Білля про права 1689 р. Англії, Декларації незалежності США 1776 р., Декларації прав людини і громадянина 1789 р. Франції. Проаналізувати зв'язок теорії природного права з концепціями суверенітету народу та прав людини, концепцій суверенітету народу і прав людини з розвитком ідеї верховенства права.

Розгляд **другого питання** необхідно почати з визначення сутності основних положень концепції суспільного договору крізь призму верховенства права, розгляду витоків ідеї договірної основи походження держави та права. Висвітлити основні ідеї трактатів Т. Гоббса «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та громадянської», Дж. Локка «Два трактати про державне правління», Ж.-Ж. Руссо «Про суспільний договір, або Принципи політичного права». Розглянути квінтесенцію теорії суспільного договору. Простежити еволюцію теорії суспільного договору як реакцію на нові виклики.

Розкрити основні положення теорії поділу державної влади як наукове обґрунтування такого устрою державного апарата, котрий забезпечує демократію і свободу. Проаналізувати погляди Ш. Монтеск'є щодо розподілу влади, викладені у праці «Про дух законів» (сам розподіл влади не є самоціллю, головне, щоб цей розподіл забезпечував свободу кожної людини), Дж. Локка на три влади, «загальне благо», «благо народу» крізь призму верховенства права. Довести, що поділ державної влади є водночас принципом демократичної правової держави.

У **третьому питанні** необхідно розглянути основні положення теорії громадянського суспільства стосовно ідеї верховенства права. Провести порівняльний аналіз існуючих підходів до розуміння громадянського суспільства. Розглянути ідею вічного миру М. де Бетюн Сюллі та її обґрунтування у «Проекті встановлення вічного миру в Європі» Сер-П'єра у зв'язку з ідеєю верховенства права. Розкрити положення праці Ж.-Ж. Руссо «Судження про проект Вічного миру». Визначити внесок у розвиток ідеї Дж. Бентама.

Проаналізувати основні положення трактату «До вічного миру» І. Канта: необхідність поділу громадянсько-правового устрою з погляду ідеї про вічний мир на три види (*ius civitas, ius gentum, ius cosmopoliticum*) та ін. Розкрити доводи (прагматичний; телеологічний; деонтологічний), які наводив І. Кант на користь можливості і необхідності утворення союзу держав, їх об'єднання в міждержавну федерацію. Обґрунтувати актуальність ідеї І. Канта про можливість побудови правової держави лише у союзі держав і націй. Визначити внесок теорії громадянського суспільства і концепції «вічного миру» в розвиток ідеї верховенства права.

Теми письмових повідомлень та есе:

1. Концепція суспільного договору та ідея верховенства права.
2. Аргументи «за» і «проти» авторів концепції суспільного договору та їх критиків.
3. Причинно-наслідкові зв'язки між концепціями суспільного договору і поділу влади в державі.
4. Ознаки громадянського суспільства в контексті прав людини.
5. Моя точку зору щодо взаємозв'язку теорії громадянського суспільства і концепції «вічного миру» з ідеєю верховенства права.

Теми рефератів:

1. Сучасні теорії природного права.
2. Теократія як основа демократії.
3. Космологічне природне право як божественний світопорядок.
4. Народний суверенітет та права людини: питання співвідношення.
5. Місце концепції суспільного договору та концепції поділу влади в державі в розвиток ідеї верховенства права.

Рекомендовані джерела інформації

1. Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права / Упорядники С. Головатий, М. Козюбра, О. Сироїд; Відповідальний редактор С. Головатий. Київ : Книги для бізнесу, 2008. С. 327–351, 387–443, 453–474.

2. Ковальчук В. Б., Богів Я. С. Народний суверенітет та права людини в європейській доктрині конституціоналізму. *ScienceRise: Juridical Science*. 2019. № 1 (7). С. 4–9.

3. Козюбра М. Доктрина природного права: через історичні злети й падіння до визнання основою найважливіших досягнень сучасної правової теорії та практики. *Право України*. 2021. № 1. С. 12–42.

4. Лісовська Ю. П., Лісовський П. М., Подоляка С. А. Правова держава: історія, теорія, методологія : навчальний посібник. Київ : Кондор, 2018. 348 с.

5. Поляновський В. Право на революцію – невід’ємне природне право людини : історико-філософський та юридичний аналіз. *Юридична газета online*. 27 січня 2022.

6. Рижук Ю. М. Філософія природного права в системі загально-правових засад доктрини прав людини. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Юридичні науки». 2017. Випуск 3. Том 1. С. 25–29.

7. Улашкевич Л. Концепція кантівської теорії вічного миру і сучасність. *Молодий вчений*. 2019. № 4 (68). С. 45–48.

8. Юдін З. М. Злет ідеї суспільного договору (Т. Гоббс і Дж. Локк) та сучасний контрактивізм. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 2. Т. 1. С. 27–31. С. 27–31.

Семінарське заняття 3.

Тема 3. Виникнення національних доктрин верховенства права

План

1. Німецька доктрина правової держави.
2. Англійська доктрина верховенства права.
3. Доктрина правової держави у працях українських правознавців кінця XIX – початку XX ст.

Методичні рекомендації

Перше питання семінарського заняття присвячене розгляду сутності німецької доктрина правової держави «Rechtstaat». Розглянути умови виникнення ідеї правової держави на протигагу свавілля, абсолютизму. Зупинитися на розгляді ідей народного

суверенітету Й. Альтузія, універсальної соціальної етики С. Пуфендорфа, духовної свободи людини Х. Томазія, природної свободи народу Х. Вольфа. Розкрити сутність ідеї поліцейської держави. Розглянути погляди І. Канта щодо досконалого правового устрою, заснованому на людському розумі і свободі, чому повинні відповідати закони. Простежити розвиток цієї ідеї І. Канта у працях В. Гумбольдта, І. Фіхте, Г. Гегеля.

Розглянути концепцію «Rechtstaat» Р. фон Моля. Висвітлити особливості доктрини «Rechtstaat» крізь призму зміщення акценту з інститутів державної влади на гуманістичну, людську сутність, яка можлива лише в умовах свободи громадян. Розкрити внесок у розвиток «Rechtstaat» Ф. Ю. Шталя, Л. фон Штайна, О. Бера та ін. Підсумувати відповідь виділенням основних положень німецької доктрини правової держави.

Розкривати **друге питання** необхідно почати з розгляду першоджерела наукової думки про сучасну концепцію верховенства права, яким визнається доктринальна праця британського юриста Альберта Вен Дайсі. Зупинитися на обґрунтуванні А. Дайсі трьох основоположень британської конституції: верховна законодавча влада парламенту; панування загального права в державному устрої; залежність конституційних угод від законів конституції, які склали основу трьох концепцій: парламентського верховенства, верховенства права та конституційної моралі. Розглянути доктрину «the rule of law» як частину культури верховенства права.

Проаналізувати погляди А. Дайсі на верховенство права. Схарактеризувати верховенство права як: сформульовану судовою практикою концепцію законності (формальна раціональність, правозаконність, правова визначеність, суддівський суверенітет); концепцію юридичної рівності (однакова підпорядкованість, невідворотність юридичної індивідуальної відповідальності, застосування судами одних і тих самих принципів); концепцію ефективності, сформульовану судовою практикою, переважання духу законності.

У **третьому питанні** необхідно розглянути теоретичне оформлення концепції правової держави в роботах з теорії права та філософії права: ідеї М. Палієнка про нетотожність конституційної та правової держави; Б. Кістяківського щодо правової держави як вищої форми державності; С. Котляревського

про узгодження правової основи держави із задачами її самозбереження, про те, що воля законодавця не може бути свавіллям, а держава має бути державою справедливості.

Розкрити положення досліджень С. Котляревського про типи способів розуміння та застосування індивідуальних прав людини. Висвітлити особливості розуміння правової держави як парламентського ладу, заснованого на послідовній демократії В. Гессена, його думок щодо забезпечення суб'єктивних публічних прав громадянина системою юридичних гарантій, зв'язку верховенство закону з теорією народного представництва, значення у становленні правової держави адміністративної юстиції. Проаналізувати основи правової держави, які виділяв Б. Кістяківський (обмеженість державної влади законом та участь народу в організації державного апарату, у встановленні правового порядку та ін.).

Теми письмових повідомлень та есе:

1. Аргументуйте власну точку зору щодо доктрини правової держави в суперечностях її розвитку в Німеччині протягом XIX – початку XX століть.
2. Порівняйте доктрину «Rule of law» з доктриною верховенства права.
3. Поняття «дискреція», «дискреційні повноваження» та їх значення в доктрині А. Дайсі.
4. Ваше розуміння доктрини А. Дайсі у співвідношенні понять «право» і «закон».
5. Переваги та недоліки доктрин «Rechtstaat» та «Rule of law».

Теми рефератів:

1. Основні положення німецької доктрини «Rechtstaat» та їх зв'язок з концепцією верховенства права.
2. Англійська доктрина «Rule of law» та її значення в розвитку сучасної доктрини верховенства права.
3. Ідея правової держави в юридичній спадщині С. Котляревського.
4. Спільне та відмінне в розумінні сутності правової держави та верховенства права С. Котляревського та В. Гессена.
5. Особливості розуміння правової держави Б. Кістяківським.

Рекомендовані джерела інформації

1. Барабаш Ю., Мохончук Б. Принцип правової держави в конституційній доктрині України. *Новий шлях до права* : колективна монографія. Київ : Логос, 2021. 208 с.

2. Вовк Д. О., Бойчук Д. С. Верховенство права і толерантність : навчальний посібник. Київ : Голембовська О. О., 2018. 172 с.

3. Єресько Л. Верховенство права як результат судової практики: погляди А. Дайсі. *Юридична Україна*. 2016. № 11–12. С. 68–81.

4. Загальна теорія права : підручник / М. І. Козюбра та інші ; за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваїте, 2015. 392 с.

5. Казарян В. М., Зернюк В. В., Лозовський Д. Є. Генеза принципу верховенства права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 8. С. 46–51. URL: <https://bit.ly/3oklA7z>.

6. Лісовська Ю. П., Лісовський П. М., Подоляка С. А. Правова держава: історія, теорія, методологія : навчальний посібник. Київ : Кондор, 2018. 348 с.

7. Наливайко Л., Чепік-Трегубенко О. Принцип верховенства права: питання доктрини та практики. *Верховенство права: доктрина і практика в умовах сучасних світових викликів* : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 25 лютого 2021 р.). Дніпро : ДДУВС, 2021. С. 14–19.

8. Шевченко Л. А. Принцип верховенства права: історія становлення. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Серія: Право. 2020. Вип. 32. С. 7–13.

Семінарське заняття 4.

Тема 4. Верховенство права і проблема праворозуміння

План

1. Поняття «праворозуміння» і суть проблеми праворозуміння у зв'язку з доктриною верховенства права.
2. Доктрина верховенства права в контексті інтегративного праворозуміння й універсальної теорії права.

3. Концепція «зіткнення (конфлікту) цивілізацій» С. Гантінгтона як альтернатива до інтеграції праворозуміння та уніфікованої доктрини верховенства права.

Методичні рекомендації

Розглядаючи **перше питання** необхідно розкрити сутність поняття «праворозуміння», що є центральним для юриспруденції, визначення якого має дискусійний характер з позиції верховенства права. Важливо звернути увагу на здобутки у цьому напрямі феноменології, антропологічного (біосоціального та етнологічного аспекти) та синергетичного підходів.

Варто зупинитися на розгляді типів праворозуміння як зумовлених світоглядними позиціями суб'єктів образ права, що відображає найбільш суттєві ознаки права, та його рівнів (буденного (побутового), професійного (практичного) та наукового (теоретичного)).

Звернути увагу на національні та цивілізаційні відмінності у сприйнятті права в різних правових сім'ях. Обґрунтувати неможливість поєднання основних типів праворозуміння і формування на їх основі єдиного інтегративного розуміння права.

Схарактеризувати світоглядно-ціннісні методологічні позиції, на яких ґрунтуються природно-правовий, юридико-позитивістський і соціологічний типи праворозуміння. Проаналізувати підходи до побудови сучасних концепцій праворозуміння. Визначити особливості аксіологічного (ідеологічного), позитивістського (нормативного), соціологічного та інтегративного підходів.

У **другому питанні** необхідно розглянути сутність загальної (універсальної) теорії права, значення якої зростає у зв'язку з об'єктивними процесами глобалізації. Схарактеризувати універсальну теорію права як спільний концептуальний фундамент теорії національного й теорії наднаціонального (міжнародного, міждержавного) права, якій властиво певне праворозуміння. Висвітлити феномен верховенства права як явища, що дозволяє поєднати формальну раціональність системи правових нормативів із ціннісною раціональністю фундаментальних засад буття права.

Звернути увагу на питання про взаємодію ціннісної сфери (або аксіосфери) та нормативного вираження (нормосфери)

ціннісно-нормативної системи. Розглянути правову державу та верховенство права як ціннісно-нормативні феномени. Довести, що ціннісно-нормативне бачення верховенства права передбачає виявлення додатковості сфер його існування. Розкрити специфіку верховенства права як правової цінності, що виводить його зміст за межі нормативних приписів.

Визначити інструментальну цінність верховенства права. Підсумовуючи доповідь за питанням, необхідно підвести до висновку, що верховенство права виводить на визнання того, що компоненти структури права – правові нормативи та правові цінності – існують як цілісність, що розвивається під знаком концептуальної ідеї верховенства права.

У **третьому питанні** має бути розкрито сутність концепції зіткнення цивілізацій С.Гантінгтона, яка описує динаміку сучасних міжнародних відносин крізь призму конфліктів, що виникають на цивілізаційній основі (перш за все мові та релігії).

Розкрити ідею про те, що для підтримки безпеки світу необхідно зберегти різноманіття культур, представникам яких слід шукати точки перетину, намагатися знаходити і поширювати цінності, інститути і практики, що є спільними для всіх.

Визначити зв'язок концепції «зіткнення цивілізації» з цивілізаційною типологією держав і права. Проаналізувати цивілізаційну модель С.Гантінгтона як можливий варіант геополітичного майбутнього світу. Розглянути концепцію зіткнення (конфлікту) цивілізацій як альтернативу до інтеграції праворозуміння та уніфікованої доктрини верховенства права. Підвести до висновку, що результати дослідження С.Гантінгтона сьогодні необхідно брати до уваги при розробці глобалізаційних проєктів, враховувати фактор багатополярності світу, важливість установлення рівноправного зв'язку між цивілізаційними полюсами людства.

Теми письмових повідомлень та есе:

1. Порівняльний аналіз розуміння права вченими історичної школи права (Г. Гуго, Ф. К. фон Савіньї) та І. Кантом і Г. Гегелем.

2. Інтерпретація доктрини верховенства права з позиції різних концепцій праворозуміння.

3. Зв'язок соціологізації юриспруденції та доктрини верховенства права.

4. Мій погляд на доктрину верховенства права в контексті концепції «зіткнення цивілізацій».

5. Концепція «зіткнення цивілізацій» та цивілізаційна типологія держав і права.

Теми рефератів:

1. Праворозуміння у тлумачення німецької та англійської доктрин верховенства права.

2. Універсальна теорія права з позиції доктрини верховенства права.

3. І. Канті Г. Гегель про національне та міжнародне.

4. Місце інтегративного праворозуміння в уніфікації доктрини верховенства права.

5. Соціалізація права та її вплив на доктрину верховенства права.

Рекомендовані джерела інформації

1. Данилова Т. В. Зіткнення цивілізацій, або декілька слів про цивілізаційну парадигму С. Гантінгтона. *Молодий вчений*. 2016. № 12 (39). С. 207–210.

2. Дурнов Є. Поняття та види функцій праворозуміння. *Теорія держави і права*. 2020. № 9. С. 154–159.

3. Кривицький Ю. В. Праворозуміння як світоглядний і методологічний фундамент правової реформи. *Право і суспільство*. 2017. № 5. Ч. 2. С. 25–30.

4. Куракін О. М., Романов М. Ю. Співвідношення права та закону в розрізі соціологічної концепції праворозуміння. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Випуск 2. Том 1. 2015. С. 33–36.

5. Кучук А. М. Праворозуміння (розуміння права): гносеологічні застороги. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 3. С. 18–20. URL: <https://bit.ly/3WncbZs>.

6. Луців О. М. «Інтегральний» підхід до з'ясування сутності верховенства права: загальна характеристика та основні різновиди. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. Серія Право. Випуск 22. Частина I. Том 1. 53–57.

7. Письменна О. П. Праксеологія праворозуміння в різних умовах суспільного буття. *Право та державне управління*. 2018. № 1. Т. 2. С. 25–29.

Семінарське заняття 5.

Тема 5. Глобалізація і формування міжнародної доктрини верховенства права

План

1. Поняття «глобалізація», «правова глобалізація».
2. Суб'єкти глобалізації та їх вплив на розвиток міжнародного права.
3. Формування міжнародної доктрини верховенства права на основі поелементного підходу до її розуміння.

Методичні рекомендації

Перше питання присвячене аналізу сутності основних категорії теми. Визначаючи поняття глобалізації необхідно звернути увагу, що загальним об'єктом цього процесу є всі сфери суспільного життя – економічна, правова, культурна, інформаційна, господарська, екологічна, охоронна, трудова тощо, що цей процес є об'єктом досліджень багатьох наук, тому визначення його не може бути однозначним. Зупинитися на визначенні чинників, що сприяли виникненню інтеграційних і глобалізаційних процесів.

Розкрити сутність правової глобалізації як поширення процесів взаємозалежності, взаємопроникнення у правовій сфері, у правових системах держав. Проаналізувати механізм правової глобалізації та способів його здійснення. Визначити особливості етапів правової глобалізації (виникнення передумов зближення та проникнення правових систем; запозичення, імплементація, інтеграція, типізація складових елементів правової системи; формування спільних рис у правових системах, їх об'єднання, формування нових цілісних утворень та інші наслідки правової глобалізації).

Схарактеризувати методи правової глобалізації, як-то: універсалізація, уніфікація, правова рецепція, гармонізація, стандартизація, імплементація, апроксимація. Підвести до підсумку, що правова глобалізація має великий арсенал засобів реалізації свого призначення, але, хоч і має об'єктивний характер і зумовлена вимогами часу, в кожній правовій системі має певну

особливість, що проявляється в певних наслідках, способах, ставлення правової системи до глобалізаційних процесів.

У **другому питанні** необхідно розглянути глобалізацію як процес, що передбачає залучення великої кількості держав, де правові системи працюють по-різному, що зумовлено як об'єктивними (традиції, історія), так і суб'єктивними (небажання залучення взаємопроникнення систем, негативне ставлення до міжнародної спільноти тощо) чинниками. Подати класифікацію правових систем: глобалізовані, фрагментарно глобалізовані, глокалізовані, локалізовані. Визначити сутність правової інтеграція як процесу зіставлення структурних елементів правових систем, внаслідок чого відбувається їхнє взаємопроникнення, універсалізація тощо.

Акцентувати увагу на тому, що завдяки правовій глобалізації відбувається вдосконалення, стандартизація, уніфікація, раціоналізація всіх форм діяльності правових систем, зростає практика діяльності міжнародних органів та організацій, яка набуває статусу джерела права й активно використовується як правотворчими, так і правозастосовними органами (ЄСПЛ, акти ЄС, РЄ, ПАРЄ). Розкрити роль у процесі глобалізації її суб'єктів, найбільш важливими серед яких є держави, бо саме вони визначають рівень (масштаби) розповсюдження глобалізаційних процесів і напрям (посилення або гальмування) їх розвитку. Підвести до висновку, що універсальною тенденцією сучасності є розширення сфери міжнародно-правового регулювання, що відображає посилення інтеграційних процесів і намагання держав долучитися до загальноприйнятих цінностей і стандартів, що вироблені людством.

Розкриття **третього питання** передбачає зосередження уваги на тому, що продуктивним для розуміння є тлумачення верховенства права як певної суми щільно переплетених між собою принципів, які створюють ядро конституціоналізму. Через складові елементи верховенства права розкривається його зміст у міжнародно-правових актах, зокрема у Резолюції 1594 ПАРЄ «Про принцип верховенства права», Рішенні Гельсінської Ради Міністрів № 7108 «Подальше зміцнення верховенства права у зоні ОБСЄ», Рішенні Комітету сприяння розвитку ОЕСР «Рівний доступ до правосуддя та верховенство права», у Звіті щодо верховенства права Венеційської комісії та ін. Наголосити, що утвердження

верховенства права можливе за умов, коли в суспільстві послідовно і неухильно втілюються в життя основні складові (елементи) – вимоги (принципи).

Схарактеризувати основні елементи верховенства права: повага до прав і свобод людини; верховенство конституції; принцип розподілу влади; законність; обмеження дискреційних повноважень; принцип рівності у правах (рівноправності) та рівності всіх перед законом; принцип юридичної визначеності; принцип захисту довіри; принцип пропорційності; незалежність суду і суддів.

Теми письмових повідомлень та есе:

1. Ваша обґрунтована точка зору на існування правової глобалізації.
2. Суб'єкти здійснення глобалізації, правової глобалізації.
3. Оберіть критерії та класифікуйте суб'єкти глобалізації у сфері права.
4. Передумови виникнення «поелементного» підходу до розуміння верховенства права.
5. Діяльність Ради Європи, Комісії за демократію через право (Венеційської комісії) у формуванні розуміння змісту доктрини верховенства права.

Теми рефератів:

1. Ліберальна теорія верховенства права.
2. Інституційні засади міжнародної доктрини верховенства права.
3. Проблеми розуміння доктрини верховенства права в міжнародному праві.
4. Антропологічний вимір правової глобалізації.
5. Спільне в сутності верховенства права і правової держави.

Рекомендовані джерела інформації

1. Бех В. П., Грицяк І. А., Рябека О. Г. Фантом планетарного організму : погляд у майбутнє : монографія. Київ : Леся, 2015. 500 с.
2. Бірюкова А. Трансформація національної правової системи в умовах глобалізації. *Теорія держави і права*. 2018. № 5. С. 132.

3. Вовк Д. О., Бойчук Д. С. Верховенство права і толерантність : навчальний посібник. Київ : Голембовська О. О., 2018. 172 с.

4. Загальна теорія права : підручник / М. І. Козюбра та інші ; за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.

5. Мерник А. М., Бурлаков Б. М. Українська національна правова система в умовах глобалізаційних процесів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 6. С. 37–41. URL: <https://bit.ly/436oqfg>.

6. Ремінська Ю. Ю. Онтологічні передумови міжнародного вияву верховенства права (теоретико-правове обґрунтування). *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 1. С. 31–35.

7. Сидоренко О. О. Вплив правової інтеграції на правові системи. *Європейська інтеграція в контексті сучасної геополітики* : збірник наукових статей за матеріалами наукової конференції, м. Харків, 24 травня 2016 р. Харків, 2016. С. 132.

8. Хаустова М. Г. Теоретичні та правові основи трансформації правової системи України в умовах глобалізації. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 4. С. 53–55.

Семінарське заняття 6.

Тема 6. Верховенство права, демократія, права людини

План

1. Доктрина верховенства права в контексті вчень про форми правління держави та права людини.
2. Співвідношення прав людини та прав народу в контексті верховенства права.
3. Демократія, права людини і верховенство права.

Методичні рекомендації

Розгляд **першого питання** слід почати з розкриття основних положень вчення про форму правління держави, дати правову класифікацію форм держави, виходячи з традиційного розподілу на монархію та республіку, зацентрувавши увагу на тому, що склався певний стандарт демократії, пов'язаний з наявністю поділу влади, виборів і вільної боротьби за політичну владу, дотриманням прав людини, місцевим самоврядуванням,

незалежним судом тощо. Зазначити, що сучасним демократичним правовим державам характерні три республіканські форми правління: республіка президентська, парламентська і змішана, яка, у свою чергу, поділяється на парламентсько-президентську й президентсько-парламентську. Поєднати положення вчення про форму правління держави з положеннями концепцій прав людини (ліберальна (західна), колективістська, ісламська).

Зупинитися на ознаках реалізації принципу верховенства права у правовій державі: має панувати право, а не інтереси осіб, у руках яких перебуває влада; функції держави полягають у регулюванні відносин між усіма суб'єктами права на основі закону; неухильне дотримання принципів верховенства права та верховенства закону покликане забезпечити права і свободи людини у всіх сферах життя. Розглянути орієнтири у взаємовідносинах держави і людини – свобода, рівність, верховенство права, універсальність прав людини.

Підсумовуючи, необхідно підвести до того, що феномен верховенства права визначає умови розвитку держави та її інституцій, забезпечення прав і свобод людини. Він має: фундаментальний характер, оскільки є основою правової системи демократичного суспільства, і поширюється на всі правовідносини; прикладний характер, який полягає у виробленні та впровадженні практичних рекомендацій у діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб.

Друге питання необхідно почати з визначення сутності проблеми, яка полягає у відповіді на питання про пріоритетність надання прав (людині чи народу). Для цього необхідно розкрити поняття «народ», яке є основою категорії «народовладдя» і відповідає поняттю «демос» у більш уживаному її варіанті – «демократія». Звернутися до аналізу категорій «populus» і «natio» І. Канта. Згадати збірник норм феодального права «Саксонське зеркало», який є прикладом юридизації християнської ідеї рівності людей. Зупинитися на тому, що західний лібералізм відає перевагу правам людини перед правами народу, але в ньому є французька й англійська «протилежні крайнощі політичного мислення», що дає підстави виділити два різновиди лібералізму: ліберально-демократичний та радикально-демократичний. Виділити їх відмінності в частині надання переваг у дотриманні

прав (народу чи людині). Дати відповідь на поставлене на початку розгляду питання, що сучасна демократія в більшості надає перевагу рівності прав людей, але не повинна позбутися сутнісного значення суверенітету народу – її творця.

Розгляд **третього питання** передбачає характеристику демократії як форми організації суспільства, його державно-політичного устрою, що ґрунтується на визнанні народу джерелом влади, послідовному здійсненні принципу рівності і свободи людей, їх реальної участі в управлінні справами держави і суспільства, повна належність влади народу.

Розкрити зв'язок держави і права та роль верховенства права в ньому, як-от: не держава створює право, а право є основою організації держави; не держава надає права і свободи людині, а народ створює право щоб обмежити ним державну владу; право утворюється інституціями громадянського суспільства, а держава офіційно визнає, формалізує та надає праву загальнообов'язкову силу; право і держава розглядаються як самодостатні і відносно незалежні соціальні явища та ін.

Виділити найважливіші загально-соціальні джерела захисту прав і свобод людини в державі (узгоджена та централізована система захисту прав і свобод людини; повноцінне громадянське суспільство; цивілізована держава) та спеціально-юридичні (конституції; концепція реалізації та захисту прав та свобод людини і громадянина, на основі яких розробляються і приймаються кодекси, закони та інші нормативні акти).

Теми письмових повідомлень та есе:

1. Ваша точка зору на тлумачення понять «народ», «нація» у зв'язку з демократією і верховенством права.
2. Значення теорії середнього класу в обґрунтованні зв'язку демократії та верховенства права.
3. Кількісні та якісні виміри форми держави у зв'язку з демократією та верховенством права.
4. Зміст бюрократичної складової сутності держави та її вплив на розвиток доктрини верховенства права.
5. Аргументуйте власну позицію щодо можливості існування верховенства права за відсутності демократії.

Теми рефератів:

1. Бюрократична складова держави і проблема захисту прав людини.
2. Основні концепції прав людини.
3. Цивілізаційна цінність народів і націй.
4. І. Кант про визначальний вплив суспільства на моральне виховання людини.
5. Суверенітет народу як гарантія прав і свобод людини і громадянина.

Рекомендовані джерела інформації

1. Барабаш Ю., Мохончук Б. Принцип правової держави в конституційній доктрині України. *Новий шлях до права*: колективна монографія. Київ : Логос, 2021. 208 с.
2. Вовк Д. О., Бойчук Д. С. Верховенство права і толерантність : навчальний посібник. Київ : Голембовська О. О., 2018. 172 с.
3. Горбань В. І. Проблема розуміння поняття «народ» у взаємозв'язку з демократією. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Право»*. 2016. Випуск 25. С. 66–84.
4. Горбань В. І. Співвідношення прав людини і прав народу (нації) в контексті верховенства права. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Право»*. 2018. Випуск 28. С. 38–57.
5. Загальна теорія права : підручник / М. І. Козюбра та інші ; за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваїте, 2015. 392 с.
6. Копча В. В. Верховенство права як принцип сучасної держави. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 3. (108)С. 198–212.
7. Лісовська Ю. П., Лісовський П. М., Подоляка С. А. Правова держава: історія, теорія, методологія : навчальний посібник. Київ : Кондор, 2018. 348 с.
8. Процюк І. В. Становлення вчення про форму правління держави. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2009. Випуск 17. С. 21–34.

Модуль 2. Принцип верховенства права та його реалізація

Семінарське заняття 7.

Тема 7. Принцип верховенства права в документах міжнародних організацій, рішеннях Європейського суду з прав людини

План

1. Принцип верховенства права в документах ООН.
2. Принцип верховенства права в документах Ради Європи.
3. Принцип верховенства права в документах ЄС.

Методичні рекомендації

Розгляд **першого питання** необхідно почати з того, що вся діяльність Організації Об'єднаних Націй спрямована на реалізацію принципу верховенства права. Потім – розглянути окремі акти ООН, які стосуються цього принципу: Загальна декларація прав людини (1948); Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.); Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.); Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.); Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поведінки і покарання (1984 р.); Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965 р.); Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979 р.); Конвенція про права дитини (1989 р.) та ін.

Акцентувати увагу на тому, що особливим напрямом діяльності ООН є формування принципу верховенства права на міжнародному рівні. В якості прикладу проаналізувати документи та позиції ООН, які було прийнято на 65-тій та 66-тій сесіях ООН, виділивши основні напрями у забезпеченні принципу верховенства права на міжнародному рівні: кодифікація та прогресивний розвиток міжнародного права; здійснення і дотримання міжнародно-правових зобов'язань; відповідальність усіх суб'єктів міжнародного права за виконання своїх зобов'язань; захист прав людини; імплементація норм міжнародного права через конституції держав (або аналогічні їм акти) та ін.

Окремо необхідно зупинитися на питаннях забезпечення миру та безпеки у світі, розглядаючи які необхідно згадати Нюрнберзький процес, який став найбільшим кримінальним процесом в історії і мав фундаментальне значення для міжнародного права.

У **другому питанні** необхідно проаналізувати нормативно-правові акти міжнародної інтегративної організації – Ради Європи. У першу чергу висвітлити положення Статуту Ради Європи (05.05.1949), в яких найбільш чітко виявляється принцип верховенства права. Розглянути Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод з позиції програмного документу Ради Європи, заснованого на принципі верховенства права.

Зупинитися на розгляді положень Посібника Директорату з правових питань РЄ «Administration and You», Резолюції E/RES/2002/12, протоколах та інших документах РЄ у сфері захисту прав людини. Зосередити увагу на тому, що Рада Європи поширює і зміцнює верховенство права за посередництвом своїх інститутів, зокрема, через Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ), Європейську комісію з питань ефективності здійснення правосуддя (СЕПЕ), Консультативну раду європейських суддів (КРЕС), Групу держав по боротьбі з корупцією (GRECO), Комітет зі спостереження Парламентської асамблеї Ради Європи, Уповноваженого з прав людини та Венеційської комісії.

Підсумовуючи сказане, необхідно відмітити, що концепція верховенства права охоплює дуже багато підходів, включаючи як формальні поняття, зокрема, примат права (supremacy of law), так і матеріальні – повага до основних прав людини (respect for fundamental rights), а також поняття: справедливе застосування права (fair application of the law), ефективне здійснення прав права ЄС (effective enjoyment of Union law rights), захист законних очікувань (protection of the legitimate expectation), антикорупція (anti-corruption) (у зовнішніх зносинах), що висвітлено у документах Ради Європи.

Розкриваючи **третє питання** необхідно почати з аналізу Договору про утворення Європейського Союзу; Лісабонського договору про внесення змін в Договір про Європейський Союз й Договір про заснування Європейської Спільноти. Зазначити, що основою правопорядку ЄС як правового порядку *sui generis* є

принцип верховенства права ЄС, постулати якого викладено у справах 26/62 «Van Gend en Loos» та 6/64 Costa/E.N.E.L, де у справі 26/62 «Van Gend en Loos», зазначено, що норми Договору про Європейське Співтовариство мають пряму дію у національному законодавстві держав-членів. Звернути увагу на те, що головними елементами принципу верховенства права ЄС є примат застосування права ЄС над національним правом держав-членів при колізії (Anwendungsvorrang) та пряма дія права ЄС («проникнення», Durchgriffsqualität) у національному праві.

Зупинитися на тому, що позиція Суду ЄС щодо правових підстав застосування принципу верховенства права ЄС базується на ідеї автономності правового порядку, створеного у рамках ЄС, що західна юридична доктрина сприймає принцип верховенства права як сучасний Закон Природи (Lex Naturalis); верховенство права необхідно пов'язувати з невід'ємними та невідчужуваними правами людини, де фактично реалізується ідея справедливості, забезпечення прав і свобод людини.

Теми письмових повідомлень та есе:

1. Механізми ООН, створені на захист принципу верховенства права.
2. Зміст принципу верховенства права у викладі Європейської комісії «За демократію через право».
3. Діяльність директорату з прав людини та верховенства права Ради Європи.
4. Конкретизація ООН загального принципу верховенства права у спеціальних принципах (на прикладі правосуддя).
5. Порівняльний аналіз змісту принципу верховенства права, обґрунтованого в документах ООН, Ради Європи, ЄС.

Теми рефератів:

1. Закріплення принципу верховенства права у Статуті ООН.
2. Роль ООН у становленні, розвитку та забезпеченні принципу верховенства права.
3. Верховенство права як провідний принцип права Європейського Союзу та Ради Європи.
4. Верховенство права в Європейській Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.
5. Принцип верховенства права у Статуті Ради Європи.

Рекомендовані джерела інформації

1. Верховенство права та права людини у світі Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод: Практично-методологічний посібник викладача. Київ: Національна школа суддів України, 2016.

2. Верховенство права. Доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 року). *Право України*. 2011. № 10. С. 168–175.

3. Верховенство права. Світові та європейські стандарти: збірник документів / упоряд. О. Л. Копиленко та ін.; Верховна Рада України, Інститут законодавства. Київ: Парламентське видавництво, 2015. 558 с.

4. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочину та зловживання владою прийнята резолюцією 40/34 Генеральної Асамблеї від 29 листопада 1985 р.

5. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р.

6. Карпачова Н. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод – основа формування європейських стандартів прав і свобод людини в Україні. *Право України*. 2010. № 10. С. 24–42.

7. Куровська І. А. Принцип верховенства права в установчих актах Ради Європи. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Випуск 6. Том 3. С. 175–179.

8. Статут Ради Європи від 5 травня 1949 року.

Семінарське заняття 8.

Тема 8. Проблема співвідношення міжнародного і національного права в реалізації принципу верховенства права

План

1. Співвідношення міжнародних і національного права.
2. Взаємодія міжнародних і національних правових систем.
3. Правова система ЄС та її співвідношення з міжнародними і національними правовими системами.

Методичні рекомендації

Розгляд **першого питання** необхідно спрямувати у напрямі аналізу особливостей співвідношення міжнародних і національного права в умовах правової глобалізації і пов'язаними із цим особливостями реалізації принципу верховенства права. Обґрунтувати актуальність проблеми: забезпечення дотримання прав і свобод людини на глобальному рівні; підтримання миру та безпеки людства та ін., що є основою реалізації принципу верховенства права.

Зупинитися на розгляді ключових аспектів співвідношення міжнародного та національного права, а саме: співвідношення міжнародної та національної правових систем; співвідношення міжнародно-правової та національно-правової норми; можливість безпосередньої дії норм міжнародного права всередині держави.

Розкрити головні ознаки трьох основних концепцій співвідношення міжнародного і національного права: два різновиди моністичної (примату міжнародного права і примату національного права) та дуалістичної з позиції верховенства права. Розглянути рівні існування міжнародного права: загальні принципи (у першу чергу верховенства права), які є універсальними, загальновизнаними і закріплені у Статуті ООН; право міжнародних організацій закріплених у конвенціях, пактах, деклараціях, резолюціях (ЮНЕСКО, Міжнародної організації праці тощо); право співдружностей у межах міждержавних об'єднань (принципи, акти, норми ЄС, Ради Європи тощо); міждержавні угоди (двосторонні або багатосторонні).

У **другому питанні** необхідно показати, як взаємодія міжнародних і національних правових систем породжується потребою світового правопорядку в наближенні національних правових рішень з однакових питань, формування механізмів відпрацювання узгоджених і загальних рішень. Зазначити, що до правових засобів, які забезпечують взаємодію, належать джерела міжнародного та національного права, основні способи та засоби правової інтеграції, такі процедури як: визначення основних принципів взаємодії; сфер регулювання та меж і напрямів міжнародної та національної правотворчості; визначення правових засобів взаємодії та суб'єктів їх реалізації; узгодження норм міжнародного та національного права.

Зупинитися на тому, що міжнародне право акумулює досягнення національних систем права: за структурою міжнародне право наближається до їх структури (поділ на приватну і публічну підсистеми, наявність галузей права), що свідчить про вплив національного права на міжнародне, а міжнародне право (у формі міжнародно-правового договору) слугує одним з юридичних джерел національного права, передбачає пряме «входження» норм міжнародного публічного і приватного права в конституційне, цивільне, кримінально-виконавче та інші галузі національного права.

Третє питання слід почати з історією становлення права ЄС та його правової системи, що пов'язано з Паризьким договором 1951 року, ухвалення Єдиного європейського акту 1986 р. та ін. Підкреслити його підпорядкованість завданням, що стояли перед співтовариствами, а згодом Союзом, що позначилося на природі правової системи ЄС, яка є специфічним, автономним як щодо міжнародної правової системи, так і щодо національних правових систем, утворенням.

Значити, що правова система ЄС ґрунтується на спільних для всіх правових систем фундаментальних принципах, конкретизованих в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та інших пактах, в установчих документах співтовариств та ЄС. Розглянути принципи, на яких ґрунтується його діяльність як регіонального міждержавного об'єднання, в першу чергу принцип пріоритетності права ЄС (принцип верховенства права ЄС) та ін.

Наголосити на тому, що пріоритет принципу верховенства права ЄС перед нормами національного права є беззаперечним: норми права ЄС мають переважну юридичну силу щодо норм національного права держав-членів у разі виникнення колізій між ними. Підкреслити, що принципи правової системи ЄС не лише відрізняють правову систему ЄС від правових систем багатьох інших міжнародних правових систем, які регулюють переважно відносини між державами, а й передбачають включення в процес функціонування права ЄС самих громадян ЄС.

Розглянути систему джерел права ЄС, підкреслити важливість ролі в ній практиці Суду ЄС. Зробити висновок про те, що хоч питання про місце міжнародних договорів у правовій системі ЄС до цього часу залишається чітко не визначеним

нормативно-правовими актами, Суд ЄС у низці своїх рішень схиляється до того, що міжнародний договір, укладений і схвалений відповідно до встановленої процедури Європейським парламентом, визнається інтегративною складовою частиною права ЄС, що місце укладених ЄС міжнародних договорів у національних правових системах держав – членів ЄС вирішується кожною державою індивідуально, залежно від того, якої концепції співвідношення національного і міжнародного права – моністичної чи дуалістичної – вона дотримується.

Теми письмових повідомлень та есе:

1. Приклади реалізації міжнародно-правових норм у національному праві України.
2. Інкорпорація як шлях реалізації норм міжнародного права в національному праві.
3. Схарактеризувати принцип верховенства міжнародного над внутрішньодержавним правом.
4. Порівняти основні положення концепцій співвідношення міжнародного і національного права.
5. Значення рекомендацій та висновків, що надаються відповідними органами Євросоюзу, в розвитку національного права.

Теми рефератів:

1. Проблема узгодження суверенних прав держав і прав міжнародних організацій.
2. Установчі договори європейських співтовариств та інші документи, пов'язані із заснуванням ЄС як джерела права ЄС.
3. «М'яке право» та «жорстке право» у праві Європейського Союзу.
4. Співвідношення права Європейського Союзу з міжнародним правом.
5. Співвідношення права Європейського Союзу та європейського права.

Рекомендовані джерела інформації

1. Грималюк П. О. Загальний аналіз актів «м'якого права» («soft law») у праві Європейського Союзу. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2014. Вип. 3 (6). С. 340–349.

2. Забоклицький І. Rule of law framework як механізм забезпечення верховенства права в рамках Європейського Союзу. *Теорія держави і права*. 2019. № 4. С. 171–177.

3. Загальна теорія права : підручник / М. І. Козюбра та інші ; за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.

4. Куровська І. Принцип «верховенства права» як провідний принцип права Європейського Союзу та Ради Європи. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2016. № 3. С. 86–89.

5. Мірошниченко О. А. Принцип верховенства права у міжнародному публічному праві. *Філософія права*. 2012. № 1. С. 644–647.

6. Хаустова М. Г., Гой Г. Верховенство права як провідний принцип модернізації правової системи України. *Порівняльно-аналітичне право*. Електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет». 2019. № 1. URL: <https://bit.ly/3q0cuxv>.

7. Шеляженко Ю. Автономне значення верховенства права. *Альманах права*. 2017. № 8. С. 292–295.

8. Юхимюк О., Дмитрук С. Формування принципу верховенства права Європейського Союзу. *Історико-правовий часопис*. 2018. №2 (12). С. 39–43.

Семінарське заняття 9.

Тема 9. Утвердження принципу верховенства права в Україні: доктринальний аспект

План

1. Методологія дослідження державно-правової доктрини України.
2. Історичний досвід становлення ідеї та доктрини верховенства права в Україні.
3. Принцип верховенства права в Конституції України крізь призму доктрини верховенства права.

Методичні рекомендації

У першому питанні необхідно розкрити сутність поняття «методологія», розглянути методологію юридичної науки як

систему принципів і способів організації і побудови теоретико-пізнавальної діяльності у сфері дослідження державно-правової дійсності, а також вчення про цю систему, проаналізувати поняття «правова доктрина» як зумовлену характером правової культури суспільства цілісну і логічно узгоджену сукупність визнаних юридичною (насамперед академічною) спільнотою ідей та наукових поглядів на право, що є основою професійної правосвідомості і концептуальним підґрунтям нормотворчої, правозастосовної, правотлумачної діяльності. Визначити місце правової доктрини серед елементів правової системи і джерел права, відмінності в її розумінні в різних правових сім'ях.

Дати стислу характеристику сучасних досліджень правової доктрини України: О. Скакун, М. Мірошниченко, П. Рабіновича та ін. Визначившись із загальними категоріями, важливо з'ясувати ключове поняття стосовно предмета дослідження, яким тут виступає «Україна», оскільки в цьому понятті сконцентровано виражено як суб'єкт, так і об'єкт державо- і правотворчості в конкретно історичних координатах часу і місця свого виникнення і становлення в системному вигляді.

Здійснити короткий історичний екскурс, за результатами якого зробити висновок, що український народ є народом порівняно пізнього і затяжного історичного походження в силу геополітичної специфіки його території та зовнішніх етнополітично-правових впливів; насамперед польського і тюркського. Це дозволить дослідити історичну логіку закономірного розвитку доктрини верховенства права серед розмаїття зовнішніх впливів, що передували етапу її становлення і супроводжували її розвиток на наступних етапах.

У **другому питанні** висвітлити історичний шлях становлення ідеї верховенства права в Україні. Необхідно звернутися до часів Київської Русі з приводу того, як саме там трактувалася ідея верховенства права. Згадати давньоруські джерела: «Повчання» Володимира Мономаха, «Послання» митрополита Никифора, «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона та інші. Витоки української державно-правової доктрини слід шукати ще в додержавних нормах природного права на основі традицій і звичаїв народу, на основі яких створена пам'ятка права «Руська правда», заснована на

усному законі і звичаєвому праві Русі, що є прямим відображенням норм природного права.

Простежити розвиток державно-правової доктрини України з другої половини XIV ст. під впливом Польщі. Зупинитися на періоді кінця XVI – початку XVII ст., який позначився зростанням ролі освіти у боротьбі проти полонізації, за збереження етнічної цілісності українського народу. Розглянути вплив на розвиток ідеї верховенства права визнання Магдебурзького права, на те, що в Україні-Гетьманщині етнічні українці, православні отримали вільний доступ до органів міського самоврядування. Пов'язати зі становленням ідеї верховенства права укладення низки міжнародних угод у кінці XVII ст., які узаконили козацький звичай. Розкрити особливе значення для розвитку доктрини верховенства права «Конституції Пилипа Орлика».

Висвітлити значення в становленні правової доктрини України «Нарисів Конституції Республіки» Г. Андрузького, «Проекту основ Статуту українського товариства «Вільна Спілка» М. Драгоманова, статті «Конституційне питання і українство в Росії» М. Грушевського.

Розглянути створення Української Центральної Ради як крок до розвитку державності України, прийняття Універсалів. Закцентувати увагу на зв'язку здобуття Україною незалежності зі становленням в країні доктрини верховенства права. Підвести до висновку, що прийняття Конституції України 1996 р. поклало початок процесу розбудови правової держави, в якій забезпечується обмеження державної влади для захисту інтересів громадян та їх об'єднань, що впровадження нових конституційних інститутів (Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, Рахункової палати) започаткувало модернізацію органів державної влади та місцевого самоврядування, орієнтуючись на європейські стандарти, що верховенство права може бути інтерпретоване як пріоритетність у суспільстві насамперед прав людини.

У **третьому питанні** необхідно розглянути принцип верховенства права в Конституції України крізь призму доктрини верховенства права. Акцентувати увагу на тому, що уперше принцип верховенства права було узаконено у тексті Конституційного Договору від 8 червня 1995 р. (ст.1 якого визначила, що «в Україні діє принцип верховенства права») з

наступним перезатвердженням його у самому тексті Конституції 1996 р. (ст. 8), що Конституція України 1996 р. стала продуктом європейської конституційної культури, універсальними цінностями якої є повага людської гідності – фундаменту всіх основних прав і свобод та принципів верховенства права.

Проаналізувати з позиції верховенства права статті 3, 8 Конституції України, Рішення Конституційного Суду України від 24 грудня 2004 року № 22-рп/2004, ст. 129 зі змінами відповідно Закону України від 02.06.2016 року №1401-VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)». Зупинитися на тому, що найхарактернішою рисою чинної Конституції України є орієнтація на невід’ємні, невідчужувані права людини як правове першоджерело.

Розглянути ч. 3 ст. 22 Конституції України, якою встановлено пряму заборону антиправового закону, ч. 1 ст. 64, згідно з якою конституційні права і свободи не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією. Зазначити, що послідовність правової спрямованості Конституції України проявляється у тому, що вона містить спеціальну заборону правопорушуючого закону навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану (ч. 2 ст. 64). Підкреслити, що Конституція має відповідні механізми, які унеможливають зниження її правового рівня. Ст. 157, зокрема, встановлює, що Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина, а ст. 159 – що законопроект про внесення змін до Конституції розглядається Верховною Радою України лише за наявності висновку Конституційного Суду України щодо відповідності законопроекту вимогам ст. 157.

Підкреслити, що Конституція України містить низку юридичних інститутів і механізмів, які за належної реалізації здатні забезпечити втілення в життя принципу верховенства права. Серед них особливо необхідно відзначити: положення ч. 2 ст. 19 Конституції, відповідно до якого органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, зобов’язані діяти лише на підставі та у спосіб, що передбачений Конституцією та законами України, що фактично відтворює одну з основних вимог принципу верховенства права до визначення меж повноважень державних органів, органів місцевого

самоврядування та посадових осіб – «недозволене заборонено»; положення ч. 3 ст. 57 Конституції, згідно з яким закони та інші нормативні акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними, чим утверджується аксіоматичний правовий принцип «неопублікований нормативний акт не застосовується»; положення ст. 58 Конституції України, яка закріплює ще один аксіоматичний правовий принцип: «закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують, або скасовують відповідальність особи»; положення ч. 2 ст. 55 та ч. 2 ст. 124, згідно з якими юрисдикції судів підлягають всі правові спори, тому суд за наявності такого спору не може відмовити у правосудді; положення ч. 1 ст. 152 Конституції, відповідно до якого неправовими, неконституційними визнаються (за рішенням Конституційного Суду України) закони та інші акти, якщо була порушена встановлена Конституцією процедура їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності та ін.

Теми письмових повідомлень та есе:

1. Доктринальна контроверсійність формулювання принципу верховенства права в Конституції України 1996 року. Прокоментуйте на прикладах ст. 1 і ст. 8 Конституції України.

2. Наведіть та прокоментуйте приклади конституційних гарантій верховенства права в захисті прав і свобод людини.

3. Європейські концептуально-теоретичні засади верховенства права Конституції 1710 р.

4. Обґрунтування офіційного тлумачення принципу верховенства Конституційним Судом України.

5. Елементи доктрини верховенства права в Конституції 1710 р. та їх обумовленість козацьким державно-правовим досвідом.

Теми рефератів:

1. Європейські ідеї і концептуально-теоретичні засади верховенства права в конституційних проектах Г. Андрузького, М. Драгоманова, Народної Української Партії, М. Грушевського.

2. Внесок герменевтики та соціопсихолінгвістики у класичну наукову методологію в дослідженні державно-правової доктрини України.

3. Ідея верховенства права в «Пактах і Конституціях вольностей Війська Запорізького» 1710 р.

4. Утвердження доктрини верховенства права в реформуванні правової системи України.

5. Верховенство права: сучасні вітчизняні підходи до інтерпретації.

Рекомендовані джерела інформації

1. Горбань В. І. Методологія дослідження проблеми державно-правової доктрини України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2009. № 3. С. 11–18.

2. Камінська Н. В. Верховенство права як визначальна конституційна засада вирішення виборчих спорів (методологічні підходи). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2020. № 2(20). С. 15 – 22.

3. Кархут О. Я. Принцип верховенства права у контексті євроінтеграції. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 18. Економіка і право. 2016. Випуск 31. С. 51–57.

4. Копча В. В. Верховенство права як принцип сучасної держави. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 3 (108). С. 198–212.

5. Копча В. В. Основні принципи верховенства України. *Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 22 червня 2021 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2021. С. 28–35.

6. Москаль Р. М. Доктрина верховенства права: аналіз стану наукової розробки проблеми в Україні (2010–2020 роки). *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 4 (117). С. 100–111.

7. Пришляк Г. Я. Методологічні аспекти дослідження передумов виникнення «екологічних прав», які є важливими у сучасному творенні держави. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 8. С. 186–190. URL: <http://bitly.ws/Hq6u>.

8. Савчин М. В. Методологія юридичних досліджень у сфері публічного права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2017. Випуск. 44. Том 1. С. 68–76.

9. Стаття 8. Верховенство права. Юрисконсульт : Народний правовий портал. URL: <http://bitly.ws/HqjV>.

10. Черних Є. Обов'язковість правової доктрини як проблема методології. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 2 (85). С. 21–30.

Семінарське заняття 10.

Тема 10. Утвердження принципу верховенства права в Україні: правотворчий, управлінський і охоронний аспекти

План

1. Утвердження принципу верховенства права у правотворчій діяльності.
2. Утвердження принципу верховенства права в управлінській діяльності органів виконавчої влади держави та місцевого самоврядування.
3. Принцип верховенства права в діяльності правоохоронних органів.

Методичні рекомендації

Розгляд **першого питання** присвятити аналізу дотримання принципу верховенства права у правотворчій діяльності. Схарактеризувати рівні правотворення, поняття «правовий закон», як закон, зміст якого детерміновано природним правом, «правовою природою речей»; соціально адекватний закон взагалі; закон, що всебічно враховує потреби та інтереси основного джерела права – особистості, в рамках її природно-правової свободи.

Розкрити сутність складників, в яких конкретизується принцип верховенства права: принцип мінімальної достатності правового регулювання суспільних відносин і всезагальності права; принцип зв'язаності держави правами і свободами громадян; принцип позапартійності права, його відносної самостійності щодо політичних сил; верховенство Конституції та законів України. Підкреслити, що засадничим принципом правотворчості на сучасному етапі державотворення є принцип верховенства права, який у політично-правовій системі

формувався поступово й спочатку належав до визнання природних і невідчужуваних прав людини, а потім – до верховенства закону і парламенту, й лише сьогодні набув універсального значення. Наголосити на тому, що закон буде правовим, якщо законодавець – представницький орган держави – адекватно відобразить волю народу. Згадати ч. 3 ст. 22 Конституції України, де встановлена пряма заборона антиправового закону та норма ч. 1 с. 64 Конституції, відповідно до якої конституційні права і свободи не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією.

Зазначити, що кожен нормативно-правовий акт приймається з оглядом на рівень захисту та охорони прав і свобод людини та громадянина. Обсяг та межі захисту й охорони закладені у нормах найвищої юридичної сили (статтях 21–68 Конституції України), кодифікованих нормах (Цивільному кодексі України, Кримінальному кодексі України), нормах статусних законів, нормах функціональних законів.

Зробити висновок про те, що принцип верховенства права означає, що у правовій державі має панувати право, а не інтереси осіб, у руках яких перебуває влада; функції держави полягають у регулюванні відносин між усіма суб'єктами права на основі закону, що неухильне дотримання принципів верховенства права та верховенства закону покликане забезпечити права і свободи людини у всіх сферах життя, а зі сторони підвладних – повагу до законів та органів влади. Закінчити рішенням Конституційного Суду України від 02 листопада 2004 р. № 15-рп/2004, де верховенство права тлумачиться як панування права в суспільстві, яке «вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо».

При розгляді **другого питання** необхідно почати з аналізу особливостей виконавчої влади, зазначивши, що здійснення верховенства права у цій сфері залежить від збалансування двох тенденцій: пасивної – виконання законів і активної – застосування засобів державного регулювання і управління процесами суспільного розвитку. Проаналізувати поняття «утвердження» і «забезпечення» прав і свобод людини. Під утвердженням прав і свобод розуміють їх визнання державою (головним чином їх закріплення в Конституції та інших законах, ратифікацію

міжнародних договорів), під забезпеченням – створення умов для здійснення прав і свобод людини, що включає такі три елементи (напрями) державної діяльності: сприяння реалізації прав і свобод людини (шляхом позитивного впливу на формування їх загально-соціальних гарантій); охорона прав і свобод людини (шляхом вжиття заходів, зокрема юридичних, для попередження, профілактики правопорушень); захист прав і свобод людини (відновлення порушеного правомірного стану, притягнення винних осіб до юридичної відповідальності).

Розглянути ті елементи верховенства права, які стосуються функціонування виконавчої влади (державного управління): розподіл влад та їх взаємодія; правовий характер відносин між виконавчою владою і індивідом; механізм регулювання, який виражається в аксіомах панування права: все, що не заборонено індивіду, йому дозволено; і навпаки, все, що не дозволено владі, їй заборонено; інституційні гарантії недоторканності суб'єктивних прав та правомірного характеру державної влади (адміністративна юстиція; інститут кримінальної і цивільної відповідальності посадових осіб перед судом; політичні гарантії у вигляді інститутів демократії).

Наголосити, що нормотворчі повноваження органів виконавчої влади та їх межі мають бути врегульовані виключно законом відповідно до вимог Конституції, що зумовлено неодмінністю контролю за підзаконним регулюванням суспільних відносин і дискреційними повноваженнями виконавчої влади. Звернути увагу на те, що державна політика України у сфері місцевого самоврядування спирається на інтереси жителів територіальних громад і передбачає децентралізацію влади – тобто передачу від органів виконавчої влади органам місцевого самоврядування значної частини повноважень, ресурсів та відповідальності, в основу чого закладено положення Європейської хартії місцевого самоврядування та світові стандарти суспільних відносин у цій сфері. Окремо необхідно зупинитися на вимогах до діяльності державних службовців крізь призму верховенства права.

Третє питання присвятити аналізу стану реалізації принципу верховенства права в діяльності правоохоронних органів. Визначити поняття «правоохоронні органи» та «органи правопорядку», яке широко застосовується у міжнародних

документах ООН, зокрема Кодексі поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку від 17.09.1979 (Резолюція 34/169 Генеральної Асамблеї ООН). Зазначити, що одним із найбільш важливих показників рівня цивілізованості суспільства є реальність забезпечення прав і свобод людини, «людина має отримати від держави ефективний захист не лише у законі, але й на практиці» (рішення Європейського Суду з прав людини у справі Савріддін Джураєв проти Росії від 25.04.2013). Підкреслити, що правоохоронні органи символізують присутність держави в нашому повсякденному житті, її здатність втрутитися й захистити, коли такий захист потрібен.

Зупинитися на здобутках реформування правоохоронної системи у напрямі до європейських стандартів. Розглянути норми Законів України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VII, «Про Національну поліцію» від 02 липня 2015 р. № 580-VIII. Наголосити на необхідності врахування міжнародних стандартів та рекомендації міжнародних інституцій щодо діяльності поліції (стандарти органів ООН, ОБСЄ, Ради Європи, практику Європейського суду з прав людини), досвід інших держав, у т. ч. й тих, які нещодавно пройшли шляхом реформування органів правопорядку. Звернутися до Закону України «Про Національну гвардію України» від 13 березня 2014 р. № 876-VII, де серед призначення цього військового формування з правоохоронними функціями є захист та охорона життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства і держави від злочинних та інших протиправних посягань, охорони громадського порядку та забезпечення громадської безпеки.

Зробити висновок про те, що визначений Україною стратегічний курс на європейську, євроатлантичну інтеграцію, необхідність дієвого, належного забезпечення і захисту прав і свобод людини та громадянина вимагають продовження системного реформування та модернізації правоохоронних органів.

Теми письмових повідомлень та есе:

1. Моя оцінка стану примату закону в діяльності законодавчої влади.

2. Шляхи попередження зловживання (перевищення) повноважень законодавчою владою.

3. Стан дотримання процедури запитів і звернень до органів виконавчої влади держави і місцевого самоврядування.

4. Моє бачення проблеми реалізації принципу верховенства права Службою безпеки України.

5. Стан реалізації положення ст. 8 Конституції України про відповідність підзаконних нормативно-правових актів законам і Основному закону.

Теми рефератів:

1. Проблеми реалізації принципу верховенства права прокуратурою України.

2. Шляхи вирішення проблеми дискреційних повноважень державних службовців і службовців органів місцевого самоврядування в Україні.

3. Шляхи вирішення проблеми контролю за підзаконними нормативно-правовими актами незалежною судовою владою в Україні.

4. Проблеми реалізації принципу верховенства права Міністерством внутрішніх справ України

5. Доступ народу до законодавства та контролю законодавчої влади : проблеми референдумів, відкликання народних депутатів, народного вето та ін.

Рекомендовані джерела інформації

1. Авакян Т. Верховенство права як основоположний принцип державної політики у сфері внутрішніх справ. *Юридичний часопис національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 2 (10). С. 124–132.

2. Бараненко Д. В. Принципи діяльності центральних органів виконавчої влади. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2020. № 46. С. 25–29.

3. Горбатенко В. Конституційні засади проведення адміністративної реформи в Україні та удосконалення системи органів виконавчої влади. *Портал Міністерства юстиції України*. URL: <http://bitly.ws/HrJU>.

4. Комар П. А. Верховенство права та судова правотворчість: знову про сутність конституційного принципу у світлі пошуку ефективних шляхів його реалізації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. Випуск 62. 2020. С. 36–41.

5. Комзюк А. Т., Салманова О. Ю. Верховенство права та законність як принципи діяльності національної поліції. *Правова держава*. 2021. № 44. С. 45–53.

6. Коросташова І. М. Принцип «верховенства права» в організації та діяльності правоохоронних органів України. *The Third Special Humanitarian Issue of Ukrainian Scientists*;5 (20), 2022. URL: <http://bitly.ws/HrP5>.

7. Пухтецька А. Принцип верховенства права: сучасні європейські доктрини як орієнтир для реформування національного законодавства. *Вісник НАН України*. 2010. № 3. С. 33–43.

8. Чепульченко Т. О. Верховенство права як основоположний принцип сучасного правотворення. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2012. Випуск 2(14). С. 185–188.

9. Шумляева І. Д. Забезпечення дотримання принципів верховенства права та законності в діяльності публічної адміністрації: термінологічний аналіз. *Теорія та історія державного управління*. Вип. 2(45). 2020. 91–98.

Семінарське заняття 11.

Тема 11. Утвердження принципу верховенства права в Україні: судовий захист, міжнародний контроль

План

1. Принцип верховенства права у рішеннях Конституційного Суду України.
2. Принцип верховенства права у рішеннях судів загальної юрисдикції.
3. Принцип верховенства права у рішеннях Європейського суду з прав людини щодо України.

Методичні рекомендації

Розгляд **першого питання** слід почати з того, що Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції, який, окрім іншого, покликаний захищати конституційні права та свободи людини і громадянина, виконує цю роль і завдяки застосуванню принципу верховенства права, який закріплений в ст. 8 Конституції України. Цей принцип є одним

із основних також і в діяльності Конституційного Суду України відповідно до ст. 4 Закону України «Про Конституційний Суд України». Проаналізувати Рішенні Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004. Зазначити, що Конституційним Судом України застосовує принцип верховенства права в двох аспектах: як основоположний принцип функціонування держави в цілому і як засіб захисту прав людини і громадянина, передусім через загальні принципи права, за допомогою яких Конституційний Суд України втілює принцип верховенства права в процесі конституційного судочинства. Зазначити, що починаючи з Рішення від 10 червня 2010 року № 15-рп/2010, Суд почав розглядати принцип верховенства права як складову частину правової системи України, в якій самостійне місце посідають принципи правової держави (народний суверенітет, розподіл влади тощо).

Навести приклади з практики діяльності Конституційного Суду України: Рішення від 29.12.1999 № 11-рп/99; Рішення від 18.10.2000 № 11-рп/2000; Рішення від 14.11.2001 № 15-рп/2001; Рішення від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004; Рішення від 24 грудня 2004 року № 22-рп/2004; Рішення від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004; Рішення від 24 березня 2005 року № 2-рп/2005; Рішення від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005; Рішення від 7 жовтня 2009 року № 25-рп/2009; Рішення від 22 грудня 2010 року № 23-рп/2010; Рішення від 20 грудня 2017 року № 2-р/2017; Рішення від 23 листопада 2018 року № 10-р/2018; Рішення від 6 червня 2019 року № 3-р/2019; Рішення від 23 січня 2020 року № 1-р/2020; Рішення від 18 червня 2020 року № 5-р(II)/2020 чи інші, які виявляють реалізацію принципу верховенства права.

Підвести до висновку, що верховенство права має двоєдиний прояв щодо сфери конституційного правосуддя: по-перше, верховенство права є принципом діяльності Конституційного Суду України, адже діяльність органу конституційної юстиції повинна ґрунтуватися, передусім, на принципі верховенства права, що дає змогу Конституційному Суду України виходити за вузькі для нього рамки принципу верховенства Конституції і законів; по-друге, виходячи із специфіки статусу Конституційного Суду України, його ролі в правотворчому і правозастосовному процесах, можна констатувати, що Конституційний Суд України втілює верховенство права в конституційно-правовій реалії та через свою

інтерпретаційну діяльність створює потенціальні можливості для утвердження верховенства права як фундаментального принципу функціонування української держави та суспільства.

У **другому питанні** необхідно розглянути особливості реалізації принципу верховенства права у рішеннях судів загальної юрисдикції. Почати з того, що правові засади організації судової влади та здійснення правосуддя в Україні з метою захисту прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів держави на засадах верховенства права визначені у Законі України «Про судоустрій і статус суддів», що відповідно до постанови Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 року № 9 *судова діяльність, ґрунтуючись на принципі верховенства права, має бути спрямована на захист конституційних прав і свобод від будь-яких посягань шляхом забезпечення своєчасного та якісного розгляду конкретних справ.*

Визначити особливу роль у реалізації принципу верховенства права Верховного Суду України. Здійснити вибірковий аналіз судової практики України. Відповісти на питання: Чи не є посилення судових інстанцій на принцип верховенства права формальним? Зупинитися на тому, що найбільшу небезпеку становлять випадки, коли через звернення до принципу верховенства права суди намагаються обґрунтувати можливість відмови органами виконавчої влади або державними органами із спеціальним статусом в окремих ситуаціях від дотримання принципу законності.

Виділити кілька правових позицій, що сформовані судами України на підставі принципу верховенства права і дійсно свідчать про його сприймання судами України як такого, що відіграє регулятивну роль: обґрунтування можливості оскарження рішень третейських судів особами, які не є сторонами третейської угоди і учасниками третейського розгляду; обґрунтування можливості безпосереднього звернення до суду з метою захисту своїх прав в умовах недостатньої визначеності законодавства та ін.

Зупинитися на широкому використанні Великою Палатою Верховного Суду практики ЄСПЛ. Навести приклади.

Третє питання необхідно розпочати з аналізу «інтегрального» підходу до тлумачення принципу верховенства права, на засадах якого побудоване його розуміння Європейським

Судом з прав людини, який, традиційно уникаючи вичерпного визначення цього поняття, постійно збагачує його зміст все новими важливими елементами». В умовах сучасного динамічного світу саме такий підхід до визначення верховенства права з боку ЄСПЛ є найдоцільнішим і надає можливість ефективно захищати та відновлювати права та свободи людини і громадянина на міжнародному рівні.

Зазначити, що забезпечення виконання рішень ЄСПЛ здійснюється на підставі Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини» від 23.02.2006 № 3477-IV, яким впроваджено використання рішень ЄСПЛ у судовій практиці України. Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо реалізації Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини» від 31 травня 2006 р. № 784 затверджує Положення про Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини. Підкреслити, що українське законодавство передбачає механізм реалізації рішень ЄСПЛ, які, своєю чергою, містять важливі положення щодо розуміння принципу верховенства права та його ефективного застосування.

У якості прикладів проаналізувати (за вибором) справи «Полторацький проти України» (заява № 38812/97, п. 155) від 29 квітня 2003 року, «Щокін проти України» (заяви № 23759/03 та № 37943/06, п. 50–56) від 14 жовтня 2010 року, «Серков проти України» (заява № 39766/05, п. 51) від 7 липня 2011 року, «Новік проти України» (заява № 48068/06, п. 19) від 18 грудня 2008 року, «Христов проти України» (заява № 24465/04) від 19 лютого 2009 року, «Волков проти України» (заява № 21722/11, п. п. 170, 171) від 9 січня 2013 року, «Свято-Михайлівська Парафія проти України» (заява № 77703/01, п. 115) від 14 червня 2007 року, «Веренцов проти України» (заява № 20372/11, п. 52) від 11 квітня 2013 року, «Веніамін Тимошенко та інші проти України» (заява № 48408/12, п. п. 79-84) від 2 жовтня 2014 року, «Михайлюк та Петров проти України» (заява № 11932/02, п. 25) від 10 грудня 2009 року, «Кривіцька та Кривіцький проти України» (заява № 30856/03, п. 43) від 2 грудня 2010 року, «Серявін та інші проти України» (заява № 4909/04, п. 52) від 10 лютого 2010 року, «Молдавська Катерина Макарівна проти України» (заява № 43464/18) від 09 червня 2019 року чи ін.

Теми письмових повідомлень та есе:

1. Вирішення проблеми взаємоузгодження міжнародного і національного права у застосуванні принципу верховенства права Конституційним судом України.

2. Наведіть приклади офіційних тлумачень Конституційним судом України положень Конституції України у зв'язку із застосуванням принципу верховенства права судовою владою і прокоментуйте їх.

3. Які проблеми в реалізації принципу верховенства права судами України розкривають рішення ЄСПЛ у справах проти України?

4. Як подолати перешкоди і утвердити правосуддя в Україні на засадах принципу верховенства права? Аргументуйте власну позицію.

5. Моя думка щодо проблем судової влади в Україні, які стоять на заваді застосування принципу верховенства права.

Теми рефератів:

1. Мірило правовладдя національного рівня в Україні.

2. Конституційний принцип верховенства права в рішеннях Конституційного Суду України.

3. Верховенство права у сфері діяльності судової влади в Україні.

4. Реалізація права на свободу та особисту недоторканість в Україні.

5. Принцип верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини.

Рекомендовані джерела інформації

1. Андриц М. Р. Верховенство права в рішеннях Конституційного Суду України: юридичні аспекти реалізації. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2019. № 41. том 1. С. 4–8.

2. Дунаєва Т. Є. Роль рішень Конституційного Суду України у забезпеченні пропорційності та верховенства права у судовій практиці. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Право». 2021. Випуск 32. С. 54–60.

3. Камінська Н. В. Верховенство права як визначальна конституційна засада вирішення виборчих спорів (методологічні

підходи). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2020. № 2(20). С. 15–22.

4. Капля О. М. Проблемні аспекти розуміння верховенства права в системі засад (принципів) кримінального провадження. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Юридичні науки*. 2019. № 1 (57). С. 12–19.

5. Комар П. А. Верховенство права та судова правотворчість: знову про сутність конституційного принципу у світлі пошуку ефективних шляхів його реалізації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. Випуск 62. 2020. С. 36–41.

6. Константний О. В. Щодо проблеми реалізації принципу верховенства права у сфері діяльності судової влади в Україні. *Верховний Суд України: інформаційний сервер*. URL: <http://bitly.ws/I292>.

7. Крижова О. Принцип верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2017. № 865. С. 544–560.

8. Посібник із застосування статті 5 Європейської конвенції з прав людини. Право на свободу та особисту недоторканість. Рада Європи/ Європейський Суд з прав людини, остання редакція: 31 грудня 2019 року 2020. 75 с. URL: <http://bitly.ws/HZNN>.

9. Уварова О. Принцип верховенства права в судовій практиці України. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 65–72.

10. Уркевич В., Шумило М. Наука, право та Верховний Суд: які існують лінії перетинання. *Юридична газета online* : Всеукраїнське професійне юридичне видання. 01 вересня 2022. URL: <http://bitly.ws/I2cu>.

11. Фулей Т. І. Застосування практики Європейського суду з прав людини в адміністративному судочинстві: науково-методичний посібник для суддів. 3-тє вид., допов. Київ : Ваіте, 2020. 276 с.

12. Цувіна Т. А. Принцип верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 373–379.

13. Юровська Г. Практика Європейського суду з прав людини в рішеннях органу конституційної юрисдикції. *Вісник Конституційного Суду України*. 2021. № 5. С. 110–130.

Семінарське заняття 12.

Тема 12. Верховенство права у зв'язку зі станом демократії і прав людини в Україні

План

1. Стан демократії в Україні як критерій стану дотримання верховенства права.
2. Дотримання прав людини в Україні як критерій реалізації верховенства права.

Методичні рекомендації

Почати розгляд **першого питання** необхідно з характеристики позиції науковців про те, що індустріалізація не сприяє посиленню впливу цінностей самовираження і приблизно з однаковою ймовірністю породжує як демократичні, так і авторитарні форми, приводить до утвердження демократії лише в тих суспільствах, де ще в доіндустріальну епоху діяли обмеження на повноваження державної влади. Зупинитися на тому, що цінності самовираження формуються у людей завдяки соціально-економічному розвитку, який сприяє послабленню об'єктивних обмежень особистої незалежності людей, що емансипаційна природа цінностей самовираження за визначенням робить все більш імовірним утвердження демократії, що демократичні інститути являють собою інституційовану пропозицію свободи.

Основну увагу зосередити на вимірюванні верховенства права (Основні індекси верховенства права. World Justice Project, Індекс Верховенства Права Rule of Law Index, впроваджений Світовим Проектом Правосуддя (World Justice Project). Визначити методи вимірювання верховенства права (зібрання експертів, соціологічні опитування, аналіз статистики тощо), принципи (підзвітний уряд; якісні закони; якісні судові провадження; доступ до правосуддя), критерії (обмеження урядової влади; корумпованість органів державної влади; відкритість (доступність) уряду; дотримання основоположних прав людини; порядок та безпека; позасудове правозастосування – цивільне правосуддя (у тому числі, адміністративні та господарські провадження); кримінальне правосуддя).

Дати характеристику індикаторам рівня демократії: виборчий процес; громадянське суспільство; незалежні ЗМІ; національна демократична влада; місцева демократична влада; незалежний суд; корупція. Виділити основні проблеми верховенства права в Україні (рівень корупції, низька якість законів, низька якість законотворчого процесу, формальне ставлення судів національної судової системи до практики ЄСПЛ, низький рівень ефективності виконання судових рішень) та з'ясувати їх причини.

У **другому питанні** необхідно розглянути права людини як першоджерело права, бо безпосереднім проявом сенсу права, забезпечення власної свободи і незалежності індивіда, у тому числі від влади, та поваги до свободи та незалежності інших людей є права людини, що є мірилом розвитку права в суспільстві, показником його цивілізованості. Розкрити сутність прав людини (визнані світовим співтовариством блага й умови життя, яких може домагатися особа від держави і суспільства, в яких вона живе, та забезпечення яких реальне в умовах досягнутого людством прогресу). Проаналізувати проблему обмеження прав людини.

Звернути увагу, що в Конституції України окремий розділ присвячено правам і свободам людини і громадянина. Ст. 21 Конституції України визначає, що всі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними. Згідно ст. 22 Основного Закону держави права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними. Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. Ч. 3 ст. 22 Конституції України підкреслює, що за прийняття нових законів або внесення змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. Зауважити, що в демократичній державі умови, за яких права людини можуть бути обмежені, детально визначені в Конституції. Так у ст. 64 Конституції України встановлено, що «В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 Конституції».

Проаналізувати стан прав людини в Україні як критерій стану дотримання верховенства права. Визначити проблеми і

тенденції в утвердженні та захисті прав і свобод людини і громадянина в Україні за доповідями Уповноважених Верховної Ради України з прав людини, за доповідями Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини. З'ясувати місце України в міжнародному рейтингу верховенства права, простежити динаміку та спрогнозувати історичні перспективи.

Теми письмових повідомлень та есе:

1. Схарактеризуйте стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні за доповідями Уповноважених Верховної Ради України з прав людини. Які проблеми і тенденції в дотриманні верховенства права розкривають ці доповіді?

2. Схарактеризуйте стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні за доповідями Управління Верховного комісара ООН з прав людини. Які проблеми і тенденції в дотриманні верховенства права розкривають ці доповіді?

3. Аргументуйте власну позицію щодо стану демократії в Україні у зв'язку із дотриманням принципу верховенства права в контексті міжнародних оцінок.

4. Як впливають на дотримання прав людини як елементу верховенства права в Україні глобальні тенденції централізації і бюрократизації влади?

5. Моя думка щодо дотримання принципів демократії, прав людини та верховенства права в умовах надзвичайного стану.

Теми рефератів:

1. Демократія: історичний аспект.

2. Конституційна демократія та верховенство права.

3. Доктринальне розуміння принципів виборчого права.

4. Вплив на дотримання принципу верховенства права та демократію в Україні глобальних політико-правових та етно-територіальних чинників.

5. Децентралізація влади в Україні та її вплив на розвиток демократії.

Рекомендовані джерела інформації

1. Барабаш О. О. Реалізація принципу верховенства права: інноваційні технології та підходи у світлі забезпечення

світопорядку. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2023. № 1 (79). С. 324–330.

2. Веремко В. Мірило основного принципу. Визначено критерії верховенства права: тепер українською. *Закон і бізнес*. Випуск 26 (1324). 01.07–07.07.2017. URL: <http://bitly.ws/I2PQ>.

3. Верховенство права та права людини: практично-методичний посібник викладача. Київ: Національна школа суддів України, 2016, 860 с.

4. Головатий М. Ф. Демократія: історія, теорія, практика: навчальний посібник. Київ: Персонал. 2011. 230 с.

5. Дотримання принципів демократії, прав людини та верховенства права в умовах надзвичайного стану – міркування / Н. Алівізатос, В. Білкова, Й. Камерон, О. Каск, К. Туорі. *Європейська комісія за демократію через право* (Венеційська комісія). Страсбург, 26 травня 2020 року. URL: <http://bitly.ws/I2Rp>.

6. Драчук С. Демократичний рейтинг України дещо зріс, але перед нею стоять виклики в дотриманні демократії – Freedom House. Радіо «Свобода». 06 травня 2020. URL: <http://bitly.ws/I2UN>.

7. Кампо В. Культурологічний вимір конституційної демократії та верховенства права: доктрина академіка І. Дзюби. *Юридична газета online*: Всеукраїнське професійне юридичне видання. № 23 (729). 09 грудня 2020. URL: <http://bitly.ws/I2Se>.

8. Ключковський Ю. Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні: монографія. Київ: Ваіте, 2018. 908 с.

9. Макаренко Л. О. Верховенство права як принцип природного права. *Альманах права*. 2012. Випуск 3. С. 222–229.

10. Мірило верховенства права (правовладдя) національного рівня: практика України (Rule of law Checklist at national level: case of Ukraine) / за заг. ред. М. Козюбри, упорядники та автори коментарів: В. Венгер, А. Засць, Є. Зверев, М. Козюбра, Ю. Матвеева, О. Цельєв; Центр дослідження проблем верховенства права та його втілення в національну практику України Національного університету «Кієво-Могилянська академія». Київ. 2020. 144 с.

Навчальне видання

Шевченко Л. А.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
до семінарських занять з дисципліни
«Верховенство права» для здобувачів другого
(магістерського) рівня вищої освіти
спеціальності 081 Право

Відповідальний за випуск: Головань Т. Г.

Відповідальність за дотримання вимог
академічної доброчесності несе автор

Підписано до друку 22.06.2023. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Cambria. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 4,65. Обл.-вид. арк. 3,74. Зам № 7/06/23.
Тираж 50 прим. Ціна договірна.

Відомості про видавництво:

ФОП Панов А. Н.

Свідоцтво серії ДК № 4847 від 06.02.2015 р.

м. Харків, вул. Жон Мироносиць, 10, оф. 6,
тел. +38(057)714-06-74, +38(050)976-32-87,

copy@vlavke.com